

Din ve İnsan Dergisi

مجلة الدين والإنسان - Journal of Religion and Human

ISSN: 2980-1117

Cilt: 3
Volume / المجلد: 3

Sayı: 6
Issue / العدد: 6

Aralık 2023
December / كانون الأول 2023

Prof. Dr. Nesimi YAZICI
Ankara Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
nesimiyazici10@gmail.com

ORCID: 0009-0007-6092-6920

MATBUAT TARİHİMİZ VE KAMU
YAYINCILIĞI ÜZERİNE ÖZLÜ BİR
DEĞERLENDİRME

A CONCRETE EVALUATION ON OUR
HISTORY OF PRINTING AND PUBLIC
BROADCASTING

Atıf: Yazıcı, N. (2023). Matbuat tarihimiz ve kamu yayıncılığı üzerine özlü bir değerlendirme. *Din ve İnsan Dergisi*, 3 (6), 1-26.

Makale Türü / Article Information: Araştırma Makalesi / Research Article

Yükleme Tarihi / Received Date: 11.10.2023
Kabul Tarihi / Accepted Date: 05.12.2023
Yayımlanma Tarihi / Published Date: Aralık 2023
İlk-Son Sayfa / First-Last Page: 1-26

İntihal

Plagiarism / انتحال

Bu makale intihal programında taranmıştır.
This article was checked in the plagiarism program.
تم مسح هذه المقالة في برنامج الانتحال

Yayımlanan makalelerde Araştırma ve Yayın Etiğine riayet edilmiş; COPE (Committee on Publication Ethics)'un Editör ve Yazarlar için yayımlamış olduğu uluslararası standartlar dikkate alınmıştır.

Research and Publication Ethics were complied with in the published articles; International standards published by COPE (Committee on Publication Ethics) for Editors and Authors have been taken into account.

MATBUAT TARİHİMİZ VE KAMU YAYINCILIĞI ÜZERİNE ÖZLÜ BİR DEĞERLENDİRME

A CONCRETE EVALUATION ON OUR HISTORY OF PRINTING AND PUBLIC BROADCASTING

Özet

Osmanlılarda matbaanın Müslümanlar tarafından kurulması ve kullanılması konusu farklı yönleriyle ve çok sayıda araştırmada değerlendirilmiş bulunmaktadır. Bizim buradaki hedefimiz ilk matbaamızdan itibaren kamu yayıncılığı konusunda özlü değerlendirmeler yapmaktan ibarettir. Bunu yaparken de doğal olarak matbuat tarihimizin ancak en önemli dönüm noktalarını hatırlatmak ve bunlara bağlı olarak kamu yayıncılığı konusunda bazı değerlendirmeler yapmakla yetinilmektir. Bu nedenle buradaki anlatımımıza, başka bir ekleme yapmadan, önemli gördüğümüz öncelikli bir iki noktanın altını çizerek başlamak istiyoruz.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi ve Sanatları, Osmanlı, Matbuat, Yayıncılık.

Abstract

The issue of the establishment and use of the printing press by Muslims in the Ottoman Empire has been evaluated from different angles in numerous studies. Our goal here is to make concise evaluations about public broadcasting since the founding of our first printing house. While doing this, naturally, it is enough to remind us of only the most important turning points of our press history and to make some evaluations about public broadcasting accordingly. For this reason, we would like to start our narrative here by underlining a few priority points that we deem important without adding anything else.

Keywords: Islamic History and Arts, Ottoman, Press, Publishing.

Giriş

Bilindiği gibi *sert bir basma kalıbının izini daha yumuşak bir maddenin üzerine baskıyla çıkarma esasına dayanan tabetme yani basım sanatının tarihi* oldukça eskilere dayanır. Bu alanda öncelik Çinliler'dedir ve nitekim kağıt üzerine ilk baskı örnekleri de onlar tarafından ortaya konmuştur. Milat sonrasında 600'lere kadar giden bu başlangıcı takip eden uzun dönemde, aralarında 9. yüzyıldan itibaren Uygurların da bulunduğu muhtelif milletler çok sayıda araştırmacıyla bu alana katkıda bulunmuş ve nihayet Almanya'nın Mainz şehrinde Johann Gutenberg'le 1440 yılında başarılı bir noktaya ulaşılmıştır. 1454-1455 yıllarına gelindiğinde ise Mainz'de madeni harflerle baskı yapan matbaada basılan ilk kitaplar ortaya çıkmıştır.

Osmanlı ülkesi özeline gelindiğinde, matbaanın ilk defa başkent İstanbul'da 1492'de, İspanya'dan gelen Yahudiler tarafından İbranice eserler basmak üzere kurulduğu bilinmektedir (Meral, 2016, s. 27). Bu başlangıcı yine Yahudiler tarafından 1510-1605 yılları arasında Selanik, Edirne, kuzey Filistin'de tarihi bir şehir olan Safed, Şam ve İzmir'de kurulanlar takip etmiştir. Ülkemizde Ermeniler adına Kumkapı'da Tokatlı Apkar 1567'de (Lapçinciyan, 2012; Tuğlacı,

1981, s. 48-56), Rumlardan da Nicodemus Metaxas adlı bir rahip (A. Arslan, 2005) yine İstanbul'da 1627'de ilk matbaayı kurmuşlardır.¹

Osmanlı Matbuat Tarihinde Kamu Yayıncılığı

Osmanlı ülkesinde II. Bayezid (1481-1512) ve Yavuz Sultan Selim (1512-1520) dönemlerinde Müslümanların Arap harfleriyle eser basmalarının, bazı kereler yasaklanmış olduğu ileri sürülmüş olmasına rağmen, bu durumu belgelemek mümkün olmamakla birlikte, erken tarihlerden itibaren Avrupa'da Mağribî hurufatıyla basılmış Arapça eserlerin satılmak üzere Osmanlı topraklarına getirilmiş olduğu bilinmektedir. Yine 1494'te Roma'da Arapça tabedilen Nasîrüddîn-i Tûsî (ö. 1274)'nin *Öklides* şerhinin serbestçe satışıyla ilgili olarak III. Murad (1574-159)'ın verdiği, bu eserin sonuna eklenmiş bulunan Zilkâde 996/ Ekim 1588 tarihli Türkçe fermanı ve bu vesile ile 1666'da burada Arap harfleriyle Türkçe olarak ilk *İncil* tercümesinin yayınlanmış olduğunun hatırlanması gerekir. Nitekim bu arada İtalya (Fano)'da (1514) tabedilen *Kitâbü Salâti's-Sevâi* Avrupa'da İslâm dini ile ilgili Arapça olarak yayımlanan ilk kitap olmuş, bunu genelde Şark'taki Hıristiyanlara hitap eden çeşitli dinî eserler takip etmiştir. Bütün bunlar ve diğer örnekler yalnızca Türkçe basımın ilk örneklerini teşkil etmeleriyle değil, basma kitaplara karşı genelde herhangi ciddi bir ön yargının bulunmadığına işaret etmeleri dolayısıyla da dikkat çekicidir.

K. Beydilli'nin F. Babinger'e atfen verdiği bilgilere göre, Müteferrika Matbaası'nın faaliyete geçmesi öncesinde Osmanlı ülkesinde, matbaanın kuruluşu ile ilgili yabancılar tarafından beş girişim söz konusu olmuş, bu meyanda IV. Mehmed (1648-1687) döneminde, *'ulemânın müstensihlerin geçim sıkıntısına düşecekleri uyarısı üzerine sonuçsuz kaldığı'* yolunda bir kayıt bulunmakta ise de diğerleriyle birlikte bu sonuncusu da yeterli açıklığa kavuşturulabilmiş değildir. Ona göre ilk Türk matbaasının, devletin izni ve yönlendirmesiyle İbrahim Müteferrika (ö. 1745) ve Yirmisekizçelebizâde Mehmed Said Efendi'nin (1761) birlikteliğiyle Temmuz 1727'de İstanbul'da kurulmuş olmasının (Beydilli, 2019a, s. 341-343) genelde bir gecikme olarak değerlendirilmesi ve bu duruma *'hayatlarını eser çoğaltmakla kazanan müstensihlerin karşı çıkmasının sebep olduğu iddiası da tahmine dayalı bir yakıştırmadan öteye geçmez'*. Benzer kaygıların Avrupa'da da gündeme gelmiş olmasının unutulmaması gerekir. Matbaanın ülkeye gelişinde gecikme olduğu ve bu durumun ulemanın etkisiyle gündeme gelmiş olması fikri de isabetli olmamalıdır. Nitekim Müteferrika sonrasında matbaanın işletmesinin ilmiye mensuplarınca üstlenilmiş bulunması bu düşüncenin yerindeliğini desteklemektedir.

¹ Burada başlangıçlarına temasla yetinilen Osmanlı ülkesinde Yahudi, Ermeni ve Rumlar tarafından kurulmuş ve öncelikle kendi dillerinde kitaplar basmayı hedeflemiş olan matbaaların gerek başkent ve gerekse taşradaki gelişmeleri K. Beydilli tarafından Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA.) için hazırladığı *Matbaa* maddesi (Beydilli, 2003) ve (Yılmaz, 2015, s. 552-553); (Kabacalı, 2000, s. 9-14); (Tekin, 2017, s. 83-87)'de özlü ve aydınlatıcı biçimde gösterilmiş bulunmaktadır. K. Beydilli, yukarıda gösterilen makalesinin devamında (s. 553-577) ilk Türk matbaaları hakkında DİA'nın ilgili muhtelif maddelerinde verdiği bilgileri dipnotlar ilavesiyle tekrarlamakta, ayrıca s. 553-571 arasında *"İstanbul'daki İlk Türk Matbaalarında Basılan Kitaplar"* başlığı altında Müteferrika, Râşid Efendi, Mühendishâne, Üsküdar ve İstanbul matbaalarında yayınlanan kitapların tam bir listesini vermiş bulunmaktadır.

Bizim kanaatimiz de Kemal Beydilli (Beydilli, 2003, s. 107-108) ve İsmail E. Erünsal'ın bu konudaki değerlendirmelerinin isabetli olduğu yönündedir (Emecen, 2020, s. 25-27; Koloğlu, 1987).

1727 yılı temmuz ayının başlarında İbrâhim Müteferrika (Afyoncu, 2000, s. 324-327) ile sadâret mektûbî kalemi halifelerinden Yirmisekizçelebizâde Mehmed Said Efendi'ye,² III. Ahmed'in (1703-1730) fermanı ve Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi'nin³ fetvası ile ilk Türk matbaasını kurma izni verildi. İbrahim Müteferrika'nın Yirmisekizçelebizâde Mehmed Said Efendi ile birlikte kurdukları bu ilk Türk matbaası *Dâruttıbâa*'da, birincisi 1729'da olmak üzere İbrahim Müteferrika'nın vefat ettiği 1745/1747'ye kadar yirmi üç cilt halinde on yedi eser, toplamda 12.500 nüsha basılmış, matbu kitaplardan örnekler Rus, İsveç, Avusturya ve Fransa hükümdarlarına da gönderilmiştir. Buradaki eser ve baskı sayılarının miktarı konusunu, hitap ettiği toplumun okuryazarlık durumu ve matbu esere bakışıyla özdeşleştirerek Yahudi, Ermeni ve Rum matbuatının performansı ile mukayeseye girişmek, hakikatin tam olarak anlaşılmasına yeterince imkân veremeyecektir. Söz konusu dönemde Osmanlı ülkesinde, Gayrimüslim matbaalarında daha çok sayıda eser yayınlanmış, bunların büyük miktarlarda baskısının yapılmış olması, ülke içi ve dışında söz konusu toplulukların dillerini konuşan dolayısıyla sunulacak hizmetin muhatabı kitlelerinin çokluğuyla ilgili olmalıdır. Buna karşılık Türkçe basımlı kitaplar, hiç değilse burada söz konusu edilen ilk dönemlerde, Osmanlı Devleti sınırları içinde bu dili anlayan daha sınırlı bir kesime hitap etmek durumunda olmuşlardır.

Burada özellikle de *kamu yayıncılığı* üzerinde durmayı hedeflemiş olmamız hasebiyle Müteferrika Matbaası/Dâruttıbâa'nın kuruluşunun doğal olarak devletin müsaadesi ve yönlendirmesi istikametinde gerçekleşmiş ve faaliyetini sürdürmüş olduğunun altını bir defa daha çizmemiz yerinde olacaktır. Nitekim bu durum eldeki belgelerle hiçbir şüpheye mahal bırakmayacak netlikle açıklığa kavuşturulmuş bulunmaktadır. Buradan anlaşılan matbaa varlığını, önce Yirmisekizçelebizâde Mehmed Said Efendi ve İbrahim Müteferrika'nın, kısa süre sonrasında ilkinin ayrılması dolayısıyla Müteferrika'nın, kendisi için belirlenen esaslar çerçevesinde, maddî manevî şahsî yönetim ve gayretiyle sürdürmüş olduğudur.⁴ Ayrıca da

² Yirmisekizçelebizâde Mehmed Said Efendi/Paşa Paris'te bulunduğu sırada matbaacılıkla yakından ilgilenmiş, babasının devlet nezdindeki nüfuzundan da faydalanarak ilk Türk matbaasının kuruluşunda çok önemli katkılarda bulunmuştur. Ancak matbaacılık alanından erken ayrılmış olması, buna karşın İbrâhim Müteferrika'nın bu sahada daha uzun yıllar ve fedakarâne çalışabilmesi dolayısıyla ilk matbaanın kurulmasındaki rolü geri planda kalmıştır. Bkz. (Afyoncu, 2003, s. 524-526; Arıkan, 2013, s. 551-552).

³ Yenişehirli Abdullah Efendi, 7 Mayıs 1718'de getirildiği meşihat makamında, 30 Eylül 1730'da azledilmesine kadar on iki sene dört ay yirmi üç gün kalmış yani Lâle Devri'nin tamamını bu makamda geçirmiş, dinî eserler basılmaması kaydıyla matbaanın kurulması yolunda fetva vermesi yanında, verdiği fetvaları toplayan *Behcetü'l-fetâvâ maa'n-nukûl* isimli eseri Osmanlı fetva mecmualarının en değerlilerinden biri olarak tanınmış ve iki defa (İstanbul, 1266 ve 1289) basılmıştır. (İpşirli, 1988, s. 100-101; Özel, 1992, s. 346).

⁴ Osmanlı ülkesinde ilk matbaanın, dinî eserler basılmamak şartıyla kurulmasına imkân veren Evâsıt-ı Zilkâde 1139/1727 Temmuz başları tarihli imtiyaz beratına istinaden tesis edilen matbaanın durumuyla ilgili olarak Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi (ö. 1743)'nin verdiği bir fetva suretinde, Mehmed Said ve İbrâhim Müteferrika'nın kâr ve zararda eşit hak ve sorumluluk taşıyan iki ortak oldukları; "levâzım ve mühimmatına iktiza eden masârifi kendileri iştiraken görmek üzere" ifadesiyle net biçimde ortaya konmuş, Mehmed Said Efendi'nin ayrılması sonrasında ise İbrahim Müteferrika'nın matbaa işletmesine tek başına sahip olduğu Ahmet Refik (Altınay) tarafından yayınlanan bir beratla gösterilmiş, nitekim Orlin Sabev tarafından bulunup yayımlanan İbrâhim Müteferrika'nın 20 Rebülevvel 1160/1 Nisan 1747 tarihli tereke defterinden de, bütün matbaa mevcudatı, kâğıt topları ve basılan

özellikle hatırlanması gereken husus, matbaanın kurulduğu gibi bırakılmadığı, gerek ülke içi ve gerekse ülke dışından temin edilen teknik desteklerle, çok yönlü olarak geliştirilip güçlendirilmesine çaba sarf edildiğidir. Bu vesile ile '1730 ayaklanmasına İstanbul'daki 6000 müstensihin de katıldığı, Matbaa ve Kâğıthane'deki kâğıt imalathanesinin tahrip edilmiş olduğu yönündeki iddiaların' asılsızlığı da ifade edilmek durumundadır (Özcan, 2007, s. 189-192). Müteferrika Matbaası'yla ilgili son bir değerlendirme olarak K. Beydilli'nin şu iki cümlesini hatırlayabiliriz; *Basılan eserlerin satış miktarından hareketle matbaanın pek de başarısız sayılmayacağını öne sürmek mümkündür. Müteferrika Matbaası'nın bir okur kitlesi hazırlamakta ve - bunları matbu eserlere ısıdırmakta önemli bir hizmeti yerine getirdiği inkâr edilemez* (Beydilli, 2019a, s. 343).

Kurucusununun 1747'de vefatı sonrasında Müteferrika Matbaası, yanında kalfası olarak görev yapmakta olan Kadı İbrahim Efendi tarafından çalıştırılmak istendi ise de yeterli başarı elde edilemedi ve onun da vefatını takip eden dönemde hemen tamamen terk edilerek 1782 yılında Beylikçi Mehmed Râşid Efendi ile Vak'anüvis Ahmed Vâsif Efendi⁵ (ö. 1806) tarafından satın alınarak, *devlet hazinesine yük oluşturmadan masraflarını müştereken karşılayarak ve bazı şartlarla Evkâf-ı Hümayûn'a bağlı olarak tekrar faaliyete geçirilme teşebbüslerine kadar tamamen unutulmuştu*. Sadrâzam Halil Hamîd Paşa'nın da desteğiyle 1783'te bu ikisine gerekli izin/imtiyaz belgesi verildi. Yeni tesiste esas olarak Müteferrika Matbaası'ndan intikal eden malzeme tamir ve yenilenmeyle kullanılacaktı. İki ortağın yönetimindeki matbaa 12 R. Âhir 1198/11 Mart 1784'te faaliyete başlamıştı. Ahmed Vâsif Efendi'nin kısa süre sonra (1785-86 arası) ayrılması nedeniyle daha sonrasında 1797'ye kadar (Sarıkaya, 2013, s. CCLVIII-CCLX)⁶ on dört, on beş sene varlığını *Râşid Efendi Matbaası* (Beydilli, 2019b, s. 415-416) olarak koruyan tesis, 1783-1786 ve 1792-1794 yılları olmak üzere iki dönem halinde muntazam çalışabilmiş ve sırasıyla; *Târîh-i Sâmi, Şâkir ve Subhî*,⁷ *Târîh-i İzzî* (Emecen, 2001, s. 565-566), Zeynîzâde Hüseyin b. Ahmed (A. T. Arslan, 2013, s. 371-372) tarafından hazırlanan *İ'râbü'l-Kâfiye* ve bizzat III. Selim (1789-1807)'in isteği üzerine savaş sanatıyla ilgili Fransızcadan Konstantin İpsilanti tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olan Bernard Forest de Belidor'a ait *Fenn-i Harb* ile Sébastien le Prestre de Vauban'ın yine Konstantin İpsilanti tarafından çevrilen *Fenn-i Lağım ve Usûl-i Harbiyye* isimli iki olmak üzere altı kitabın basımını sağlamıştır. Râşid Efendi'nin açıklamasına

kitapların Müteferrika'nın şahsî malı olduğu ve dolayısıyla vereseleri/mirasçıları olan karısı Hatice ve kızı Ayşe arasında İslâm miras hukukuna göre paylaşılmış bulunduğu, bu çerçevede matbaa deposundaki kitapların satılmasından elde edilecek gelirin kızına ait olduğu bir şüpheye mahal bırakmayacak kadar açık biçimde teyit edilmiştir. Kemal Beydilli, *Müteferrika Matbaası*, s. 341-343; Konuyla ilgili olarak başarılı bir yüksek lisans tezi hazırlamış bulunan Necdet Öz söz konusu çalışmasında; "Üzerinde durulması gereken asıl hususun matbaanın Osmanlı topraklarına devlet eliyle getirilmesinden sonra da beklenen gelişmeyi gösterememiş olması" ifadesine yer vermektedir. Burada sözü edilen 'devlet eliyle' ifadesinden anlaşılması gereken, 'devletin müsaadesi ve çizdiği sınırlar dahilinde'dir. Çünkü mali yönü tamamıyla matbaa işletmecilerine aittir. Bkz. (Öz, 2002, s. XVI)

⁵ Döneminin önemli bir devlet adamı olan Vak'anüvis Ahmed Vâsif Efendi ve eseri ile ilgili geniş bilgi için bkz. (İlgürel, 2012, s. 535-537).

⁶ Ahmed Vâsif Efendi için ayrıca bkz. (Menchinger, 2022).

⁷ Osmanlı vak'anüvisleri ile ilgili en başarılı çalışma olarak bkz. (Kütükoğlu, 2012, s. 271-287).

göre matbaa basım için çok masraf yapılmış olmasına karşılık ilk döneme ait iki tarih ve bir de dil ile ilgili ilk üç kitap 'pek fazla tâlibi çıkmadığı için elde kalmış, dolayısıyla yatırılan sermaye geri dönmemiş, bu nedenle de Râşid Efendi basmacılık işinin bu birinci dönemini zararlarla terk etmek zorunda kalmıştır'. 1792-1794 arasında geçen ikinci dönemdeki üç eserin basımı ise ücreti hazineden karşılanmış olması dolayısıyla bir zarara sebebiyet vermemiş olsa gerektir.

Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayun (1775) sonrasında III. Selim döneminde Osmanlı Devleti'nde açılan ikinci mühendishâne 1795'te faaliyete başlayan *Mühendishâne-i Berrî-i Hümayun*'dur (Beydilli, 2020, s. 515-516). Hasköy'de açılan mektepte kullanılacak ders kitaplarının kaliteli biçimde basılması ve öğrencilere ucuz fiyatla ulaştırılması hedefi doğrultusunda bu mektebin zemin katında 1797 senesinde bir matbaa kurulmasına karar verilmiştir. Bu durumda Râşid Efendi'nin basmahâne takımları, basılan 316 cilt kitapla birlikte 25 Şubat 1797'de 7500 kuruşa satın alınarak Mühendishâne'ye nakledilmiş, gereken yeni malzeme temin edilmiş, işçiler görevlendirilmiş, matbaa nâzırlığına da Mühendishâne Hendese hocalarından Abdurrahman Efendi getirilmiştir (Kut, 1994, s. 10-11). Bu devrede bir başka örneği bulunmaması dolayısıyla *Mühendishâne Matbaası*⁸ olarak isimlendirilecek olan bu tesisin Türk matbaacılık tarihinde özel bir yeri bulunmaktadır. *Böylece burada askerî mühendislik eğitimiyle ilgili ders kitapları, logaritma cetvelleri, ayrıca Türkçe, Arapça ve Fransızca telif ve tercüme eserlerle, Fransızlar'ın Mısır'a saldırması münasebetiyle yine Türkçe, Arapça ve Fransızca olarak hazırlanan beyannâmeler basıldığı gibi, 1806 ve 1808 tarihli Mühendishâne kanunnâmelerinde de Matbaa'nın Mühendishâne ile olan bünyevî bağına vurgu yapılarak askerî teknik eğitim için ihtiyaç duyulacak kitapların basılmasının zarureti tekrar dile getirilmiştir.* Bu haliyle Mühendishâne Matbaası, kamu imkânlarıyla kurulmuş, doğal olarak masrafları hazineden karşılanan bir kamu işletmesi olarak çalışmıştır.

Mühendishâne Matbaası 1802'de Sultan Ahmed'de Kapalıfırın adlı semte taşındıysa da daha işletmeye geçmeden Selimiye Kışlası civarında yapılan müstakil binasına taşındı (Aralık 1802) ve Haziran 1824'e kadar burada faaliyetini sürdürdü. III. Selim'in son dönemlerinde hem Mühendishâne ve hem de artık *Üsküdar Matbaası* (Beydilli, 2019c, s. 629-630) olarak isimlendirilmekte olan matbaa önemli derecede zaafa uğramış bulunuyordu. Şüphesiz Padişah'ın tahttan indirilmesiyle durum çok daha olumsuz bir hal almıştır.

Özlu olarak hatırlanmak gerekirse Üsküdar'da matbaanın, önceden olduğu gibi masrafları devlet tarafından karşılanan bir kurum olma haline son verilmiş, belirli şartlarla özel işletmeye devredilmesi yoluna gidilerek muayyen bir sermaye tahsis edilmiş, kâr ve zarar hesabıyla çalışacak *kamu işletmesi özelliğini kaybetmeden* yeni bir yapıya dönüştürülmüştür. Aralık 1802'den

⁸ Kemal Beydilli Hoca'nın Türk matbaacılık tarihi için gerçek bir şaheser olan kendi özel alanı yanında matbaacılık tarihimizin geneli için mükemmel bir müracaat kitabıdır (Beydilli, 1995). Burada ondan ziyade hocanın bazı ansiklopedi maddelerine atıf yapıldı ise bunun sebebi, bizim yazımızın mütevazı sınırlarıdır.

itibaren Üsküdar Matbaası'nın yönetimi, daha önce Mühendishâne Matbaası'nı da idare etmiş olan müderris Abdurrahman Efendi'ye havale edilmiş ve kendisine bununla ilgili bir berat verilmiştir. Dikkat çekici olan hususlardan biri de *yeni bir idarî yapıya ve sivil kimliğe kavuşturulan, ancak bir kamu işletmesi olma özelliğini de kaybetmeyen Üsküdar Matbaası'nda o zamana kadar basılması söz konusu olmayan Tefsir ve Hadis gibi dinî kitapların basılmasına ve dışarıdan her türlü basım işlerinin kabul edilmesine izin verilmiş, iş hacmini arttırmak amacıyla da başka basımevlerinin faaliyette bulunmasına yasak getirilmiş, bunun içinde gayrimüslimlerin bastırmak istedikleri dinî eserler de yer almış olmasıydı*. Kurulan bu yeni düzen içerisinde Üsküdar Matbaası faaliyetlerini dört beş sene gayet başarılı biçimde sürdürmüş, çok sayıda eser basılmışsa da 1807'ye gelindiğinde, malî sıkıntıya düşmesi yanında, III. Selim'in saltanatının son döneminde yaşanan iç ve dış olumsuz gelişmelerin de etkileriyle faaliyetlerine son vermek durumunda kalmıştır. Biz esas dikkatimizi *matbaanın kamu işletmesi yönünde yoğunlaştırdığımızdan* bu noktada altını çizmek istediğimiz husus, Abdurrahman Efendi'nin, içinde bulunulan problemin sebebi olarak; *İstanbul dışında pazarlanmasının gerçekleştirilememiş olması dolayısıyla basılan kitapların satılamayıp elde kalması, bu durumda da yatırılan paranın geri dönmesi için senelerin geçmesinin gerekmesini* göstermiş olmasıdır.

Eldeki bilgi ve belgeler dönemin yöneticilerinin, Üsküdar Matbaası'nın içine düştüğü sıkıntıların aşılarda faaliyetlerini sürdürebilmesi yolunda, iyi niyetle müteaddit girişimlerde bulduklarına şahitlik etmektedirler. Fakat III. Selim'in tahttan indirilmesi ve nihayet Alemdar Mustafa Paşa'ya karşı ortaya çıkan ihtilal (15 Kasım 1808) sonrasında Selimiye Kışlası'na yapılan saldırıyla çevresinin yanıp yıkılmasından Üsküdar Matbaası da olumsuz yönde ve ciddi biçimde etkilenmişti. Buna rağmen yöneticileri *'matbaaya tanınan tekel imtiyazının'* devamını sağlayabildilerse de sıkıntı çok yönlü idi ve olumlu bir yola girmek mümkün olamamıştı. Bu durumda dönemin padişahı II. Mahmud (1808-1839), Tabhâne-i Âmire'nin daha ehil ellerde ve uygun yöntemle idaresinin gereğine dikkat çekerek, 1819'da Paris'ten dönen, Osmanlı Devleti'nin Fransa'ya gönderdiği üçüncü ikâmet elçisi Abdurrahim Muhib Efendi'yi kurumun Nâzırlığına getirmişti (Gencer, 1988, s. 292-293). Fakat onun kısa süre sonra 18 Ağustos 1821'de vefatı yeterli gelişmeyi temin etmesine imkân vermemiş, bunun üzerine de Tabhâne riyasetine, *'maktûan idare etmek'* üzere Hâcegân-ı Divân-ı Hümâyun'dan Cebehâne-i Âmire Nâzırı İbrâhim Sâib Efendi tayin edilmiştir. İbrâhim Sâib Efendi'nin de teklifiyle çıkar yol olarak matbaanın İstanbul tarafına nakline karar verilmiş ve 7 Haziran 1824'te bugünkü İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nin yerinde, uzun süredir boş duran Kaptan İbrâhim Paşa Hamamı 20.000

kuruşa satın alınarak Üsküdar Matbaası buraya nakledilmiştir. Dârüttbâati'l-Âmire burada *İstanbul Matbaası* olarak da adlandırılarak hizmet verecektir.⁹

Tabhâne-i Âmire/Dârüttbâati'l-Âmire yâni İstanbul Matbaası'nın bu yeni mekânda bastığı ilk eser, Ahmed Cevdet Paşa'nın '*metn-i metîn*' şeklinde nitelediği ve *Mecelle-i Ahkâm-ı Adliyye*'nin hazırlanmasında da en çok müracaat edilen eserlerin başında gelen Osmanlı âlimi ve fakih İbrahim Halebî'nin (ö. 1549), *Mülteka'l-Ebhur* ve şerhi *Mecmau'l-Enhur* isimli fıkıh kitabıdır (Has, 1997, s. 231-232). Burada basılan ikinci eser ise İslâm devletler hukukuna dair İmam Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 805) Ayntâbî es-Seyyid Mehmed Münib Efendi tarafından tercüme edilen *Siyer-i Kebîr Tercümesi* olmuştur (Taş, 2010, s. 38-42; Yaman, 2009, s. 327-329). N. Öz'ün tespitlerine göre Haziran 1824'ten Mayıs 1832'de Takvimhâne-i Âmire ile birleşmesine kadarki yaklaşık sekiz senelik dönemde sayılan iki kitap da dâhil olmak üzere İstanbul Matbaası'nda İlmihal, Fıkıh, Kelâm, Mantık, Dil, Belâgat, Sözlük, Tıp, Coğrafya, Fen, Matematik ve Askerlik alanlarında 47 cilt halinde 49 eserin basımı gerçekleştirilmiştir (Öz, 2002, s. 42-66).

Takvimhâne-i Âmire Ve Kamu Matbaacılığı

II. Mahmud, iç ve dış kamuoyunun önemini iyi kavramış bir sultandı. Bu anlayışın göstergesi olarak 1 Kasım 1831'den itibaren, Türkiye'nin günümüz sınırları içerisinde ilk Türkçe gazetesi olarak Takvim-i Vekâyi'nin¹⁰ yayınlanması mümkün olmuştu. Onu vakit geçirmeden dış kamuoyuna yönelik olarak gazetenin Fransızca, anadilleri Türkçe olmayan yerli tebaa için de Ermenice, Rumca, Arapça¹¹ ve Farsça nüshaları takip edecekti. Öncelikle işte bu hizmeti yani Takvim-i Vekayi ve diğer dillerdeki nüshalarının basım ve yayını, bunun yanında devlet patronajı altında Evrâk-ı Sahîha¹² ile sair kırtasiye, nizamnâme vb. dâhil kitap basımını da üslenecek bir matbaanın kurularak görevini uygun biçimde yürütülebilmesinin temini gerekmekte idi. Dönemin Osmanlı yönetimi *Takvimhane-i Âmire/Takvim-i Vekayihâne-i Âmire Nezâreti* kısaca *Takvimhâne*'yi bu hedef doğrultusunda kurmuştu. Böylelikle Kahire'de 2 Aralık 1828'den itibaren Türkçe ve Arapça iki dilli *Vakayi-i Mısriyye* (İhsanoğlu, 2006, s. 251-262; Yazıcı, 1991b, s. 267-278) gazetesinin neşri yanında yoğun biçimde Türkçe kitaplar da basmakta olan, dolayısıyla bu alanda Osmanlı yönetimiyle ciddi biçimde rekabet eden *Bulak Matbaası*

⁹ Gösterilenler haricinde Müteferrika Matbaası'ndan başlayan Osmanlı Devleti'nin burada söz konusu edilen matbaalarının özülü anlatımı için ayr. bkz. (Kut, 1994, s. 10-11).

¹⁰ Ülkemizin bu ilk Türkçe gazetesi çok sayıda araştırmaya konu edilmiş bulunmaktadır. Örnek olarak bunlardan birkaçını hatırlayabiliriz; (Koloğlu, t.y.; Orhonlu, 1968, s. 35-39; Yazıcı, 1983b, 1990, s. 213-231, 2010, s. 490-492).

¹¹ Güldane Çolak, Selim Nüzhet Gerçek'ten sonra Arapça Takvim-i Vekayi'nin, Selh-i C. Âhir 1269/9 Nisan 1853 tarihli ikinci nüshasını (İBB Atatürk Kitaplığı'nda) ve Cumhuriyet Başbakanlığı Osmanlı Arşivi belgelerinden de Nisan 1857'de Arapça Takvim musahhahine maaş ödenmesi dolayısıyla bu tarihte söz konusu nüshanın çıkmakta olduğunu tespit etmiş bulunmaktadır ve bu başarılarıyla tebriki hak etmiş bulunmaktadır. Bkz. (Çolak, 2011, s. 62, 104); Söz konusu Takvim-i Vekayi'nin Arapça nüshasının ilk sayfasının fotokopisi tezinin sonunda Ek I olarak yer aldığı gibi, adı geçen belge de BOA., A. MKT. NZD, 221/83 olarak gösterilmiş bulunmaktadır.

¹² Özlü biçimiyle kişilerin birbiriyle ve devletle olan ilişkilerinde kullanılan, resmi niteliğe sahip değerli kâğıtlara verilen isim ve damga pulunun ilk şekli olan *Evrâk-ı Sahîha* veya *Varaka-i Sahîha* için bkz. (Çolak, 2011, s. 73; Demirkol, 2017, s. 873-896; Pakalın, 1977, s. 57-60, 1983, s. 391-392, 574-575).

(İhsanoğlu, 2006) (kuruluşu 14 Kasım 1821) karşısında gerekli mücadele sürdürülebilecekti (Koloğlu, 1989).

Takvimhâne için Kaptan İbrâhim Paşa Sebili'nin köşesinde bulunan Bursa mütesellimi Mûsâ Ağa'nın konağı 6 R. Evvel 1247/15 Ağustos 1831'de 100.000 kuruşa satın alınıp, hiçbir masraftan kaçınılmayarak gerekli tamir, tadilat ve yenilemeler yapıldıktan sonra *Gazetehâne* haline getirilmişti.¹³ Bu arada Takvîmhâne-i Âmire ve Müteferrika Matbaası'ndan o güne ulaşmış olan Tabhâne-i Âmire'nin idaresi Sahafalar Şeyhizâde Mehmed Esad Efendi'ye verilerek iki kuruluş müştereken tek bir birim halinde birleştirilmiş, bu durumda Mehmed Esad Efendi, gazete ile birlikte iki matbaanın yönetimini üstlenmiş böylece Takvîm-i Vekâyhâne-i Âmire ve Tabhâne-i Mâmûre Nâzırı unvanını kullanmayı hak etmişti (Yılmaz, 1995, s. 341-345). Yeni durumda öğrencilerin kitap ihtiyaçları da dâhil olmak üzere, ülkenin matbaa gereksinimi önemli ölçüde karşılanabilecekti (Öz, 2002, s. 6).

Sonuçta Tabhâne'de, Mayıs 1832'de¹⁴ Takvimhâne'ye dâhil olmasından Mart 1840 sonuna kadar kitap basımında, birleşmeyle hedeflenen gelişme istikametinde, oldukça başarılı bir performans ortaya konmuş bulunmaktadır. Yaklaşık sekiz yıllık bu dönem içerisinde başlıcaları İlmihal, Fıkıh, Hadis, Mantık, Tasavvuf, Dil, Sözlük, Öğretim, Tarih, Edebiyat, Nasihatnâme, Kaside, Fıkra, Hikâye, Kanunname, Tıp, Fen, Matematik ve Askerlik alanlarında olmak üzere 96 cilt halinde bazıları ikinci baskı 109 kitap neşredilmiştir (Öz, 2002, s. 67-119). Haziran 1824'ten Mayıs 1832'de birleşmeye kadarki yaklaşık sekiz senelik dönemde 47 cilt halinde 49 eserin basımının gerçekleştirilmiş olduğu hatırlanacak olursa yeni dönemde hem basılan cilt hem de eser sayısının ikiye katlanmış olduğu görülür. Bu durumun Tabhâne'in performansı yönüyle açık bir başarı göstergesi olarak değerlendirilmesi mümkündür. Nitekim konu ile ilgilenen araştırmacılar da bu kanaattedirler. N. Öz, tezinin *Sonuç* kısmında bu başarıyı özetle şu şekilde değerlendirmektedir. Tabhâne'nin Takvimhâne'ye bağlanması öncesinde basılan kitap sayısı azdır. Mayıs 1832 sorasındaki dönemde baskı sayısı, seneler itibarıyla aynı oranda olmamakla birlikte, kesin bir artış söz konusudur. Nitekim 1829 yılında yalnızca iki ciltte iki eser basılmışken 1837'de yirmi ciltte yirmi dokuz eserin basılmış olması bu durumun açık bir

¹³ Gerçek bir şans eseri olarak 1831 ve 32 yıllarında kolera araştırması yapmak üzere ülkemizde bulunan James Ellsworth De Kay, Takvîm-i Vekâyi'nin ilk sayısının basılışından beş gün sonra Takvimhâne'yi ziyaret etmiş ve tesisi etraflıca tarif etmiş bulunmaktadır. Bkz. (Kay, 2009, s. 300-301).

¹⁴ Tabhâne'nin Takvimhâne'ye bağlanması ile ilgili Takvim-i Vekâyi'nin Defa 26, 17 Z. Hicce 1247/18 Mayıs 1832 tarihli nüshasında yer alan kayıta, birleşme konusunda dönemin Padişahı II. Mahmud'un iradesi bulunduğu ifade ediliyor. Bu arada İbrahim Sâib Efendi'nin, Nâzırı olduğu Tabhâne'deki kendi şahsi malı olan bazı araç gereci ücretsiz olarak Tabhâne'ye bağlamış olduğu da söz konusu ediliyor. Tavim-i Vekâyi'nin 33 numaralı 24 Safer 1248/23 Temmuz 1832 tarihli nüshasında da bizi ilgilendiren bir haber yer almaktadır. Buna göre; "Mahzâ 'ulemâ ve fuzelâ ve udebâ ve 'urafâ ve tullâb-ı zevi'l-bâb ve 'âmme-i ibâda ihsân-ı bi-hisâp kastıyla fi-mâ-bâ'd masârifi Mukâtaât Hazinesinden itâ ile Takvim-i Vekâyhâne-i Âmire'ye ilhakan tab' hususuna ihtimam olunmak babında irâde-i isâbet-ifâde-i şeref-pîrâ-yı şahâneleri şeref-pîrâ-yı sahîfe-i zuhur olmağla...". Bu iki kayıttan çıkan sonuç Tabhâne'nin Takvimhâne-i Âmire Nezareti'ne ilhakının Mayıs 1832'de gerçekleşmiş olduğudur. Halbuki Güldane Çolak'ın tezinde "Takvimhâne Nazırı'na Tabhâne-i Âmire Nezareti'nin verilmiş tarihi 1248 Rebiülevvel başlarıdır (BOA. MAD, 8257, s. 16)" kaydı bulunmaktadır. Bu tarihin miladi karşılığı ise 29 Temmuz-7 Ağustos 1832 olmaktadır. Bu çalışmayı yaptığım sırada söz konusu belgeyi görme imkânını bulamadığından ben Takvim-i Vekâyi'ye uyarak N. Öz'ün tezinde de birden fazla defa tekrarladığı Mayıs 1832 tarihini kabul ettim (Çolak, 2011, s. 10).

göstergesini oluşturmuştur. Yıllar ve yöneticiler birlikte değerlendirildiklerinde buradaki başarının bazı yöneticilerin performanslarıyla ilişkilendirilmesi mümkün olabilir. Nitekim Takvimhâne'nin ilk nazırı Esad Efendi'nin dönemi bu açıdan dikkat çekmektedir. Kendisinin Takvimhâne-i Âmire Nazırlığı'na başladığı tarihten İran'a gittiği 6 Eylül 1835'e kadarki üç sene dört aylık sürede 37 ciltte 40 eser basılmıştır. Benzer bir başarı grafiği Eylül 1836'da İstanbul'a dönmesi sonrasında, görevden ayrıldığı bir sene dört aylık nazırlık döneminde de 22 ciltte 32 eserin basılmış olmasıyla da ortaya çıkmış bulunmaktadır (Öz, 2002, s. 171).

Bu vesile ile hatırlanması gereken husus, *Alois Senefelder* tarafından 1796'da Viyana'da keşfedilen Litografya tekniğinin, aradan 36 yıl geçtiğinde, 1831'de *Henri Cayol* tarafından ülkemize getirilmiş ve kısa süre içerisinde taş baskısı ismiyle yaygınlaşmış olmasıdır.¹⁵ Bu yolda ilk örneği, Henri Cayol ile kuzeni Jacques Caillool yönetiminde, asker ve yönetici olarak III. Selim, II. Mahmud ve Abdülmecid (1839-1861) dönemlerinde önemli görevler üstlenmiş olan Hüsrev Paşa (ö. 1855)'nin (İnalçık, 1999, s. 41-45) Bâbiseraskerî'de kurularak bünyesinde, görevleri arasında taş basma zanatını öğrenmek de bulunan elli kişinin çalıştığı, Asâkîr-i Mansûre-i Muhammediyye için kurulmuş olan büyük taşbasma tesisi oluşturur. Dönemin isimlendirmesiyle bu *litografya destgâhi*, 1831'de kurularak çalışmaya başlamış ve burada ilk olarak da *Nuhbetü't-Talim* isimli eser basılmıştır. Taş basmacılığının bu tesiste üretildiği tespit edilen diğer ilk ürünleri arasında, Hüsrev Paşa tarafından çeviri, uyarlama ve telifi, belki de yerine göre her üçü birlikte gerçekleştirilen *Asâkîr-i Mansûre-i Muhammediyye'nin İstîmâli İçin Tertip Olunan Nefer Talimi* (1832), *Kılavuz Talimi* (1832), *Top Alayı Talimi* (1835), *Talim-i Asâkîr-i Piyâdegân maa Topçiyân* (1835), *Müzekkire-i Zâbitân* (1835) ve *Top Bölüğü Talimi* (1836) gibi kitaplar bulunmaktadır (Çelik, 2005, s. 350-357; Kabacalı, 2000, s. 41-45). Hüsrev Paşa'nın Seraskerlik görevinden ayrıldığı 1836'de Henri Cayol ile kuzeni Jacques Caillool'un Bâbiseraskerî'deki görevlerine son verilmişse de kurulmuş olan Litografya/Taş basması tesisi çalışmaya devam etmiş, ilerleyen dönemlerde basım tekniğindeki gelişmelere uyarlanarak *Matbaa-i Bâb-ı Hazret-i Seraskeriye*, *Bâb-ı Seraskerî'de Kâin Matbaa-i Mâmûre* ve en sonunda da *Matbaa-i Askerî, Dâire-i Askeriye Matbaası* isimleriyle uzun yıllar hizmet vermeye devam etmiştir.

Litografya/taş basma tesisi alanındaki bu birinci örneği 1835'te Maçka'da Mekteb-i Harbiye'deki ikincisi takip etmiş, devlet önem verdiği bu yeni teknolojinin en iyi biçimde öğrenilmesini temin amacıyla 1838 sonlarında Harbiye'den iki öğrenciyi Paris'e göndermiştir (Çolak, 2011, s. 43). Bu arada 1842'de Mekteb-i Bahriye, 1846'da Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye ve 1847'de Tophâne İstihkâm Alayları ve diğer bazı askerî okullarda da matbaa tesisleri kurulmuşsa da nasıl gelişmeler gösterdikleri hakkında yeterli bilgimiz bulunmamaktadır. Bu

¹⁵ Bu konu değişik boyuttaki muhtelif çalışmada geniş bir biçimde işlenmiş bulunmaktadır. Bkz. (Ertuğ, 1970, s. 127-133; Kahraman, 2011, s. 144-145; Keskin, 2017, s. 9-20; Nüzhet, 1931).

vesile ile Serasker Hüsrev Paşa'nın girişiminin gösterdiği gelişmenin dikkat çekici olduğu, bu konunun daha geniş ve titiz araştırmaları hak ettiğini ifade etmemiz yerinde olacaktır (Çolak, 2011, s. 2, 43).

1832'den 1840'a giden zaman diliminde Takvimhâne Matbaası'na gelindiğinde, matbaanın burada da başından itibaren gelir gider yönü ile tamamıyla devlete bağlı olarak çalışmakta olduğu görülmektedir. Yani zarar edildiğinde veya daha karlı olabilmenin mümkün olduğu durumlarda, yönetim kendi üstleriyle koordineli olarak gerekli girişimlerde bulunmaktan geri durmamıştı. Bu çerçevede Takvimhane-i Âmire idaresi gazete abone ücretlerinin tahsilinden başlamak üzere, hizmetlerinin karlı biçimde sürdürülmesine özellikle önem vermekte idi (Öz, 2002, s. 19-26).

Litografya tekniği ülkemizde 1831'de ilk destgâhın kurulmasından itibaren Tabhâne'de yoğun biçimde ve farklı usullerle kullanılmıştır. Biz bu konuya yalnızca kamu matbaacılığı yönüyle değinmek durumunda olduğumuzdan en önemli noktalarına temasla yetinmek istiyoruz. Tanzimat döneminin başlarından itibaren Osmanlı bürokrasisinin merkezleşmesi çerçevesinde, şahıslarla devlet arasındaki ilişkilerde kullanılan evrakın standartlaşması gereği dolayısıyla gündeme gelen *Evrâk-ı Sahîha/Varaka-i Sahîha*¹⁶ basımı daha ziyade Takvimhâne Matbaası'nın çalışma alanında yer almışsa da hizmetin bu alanda Tabhâne'ye düşen kısmı için burada da litografya tezgahlarının kurulması söz konusu olmuştur. Nitekim Ticaret Nazırının mürur ve tüccar tezkirelerinin litografya yoluyla basılması talebi üzerine Takvim-i Vekayi Nazırı Mustafa Sami Efendi, eldeki tek tezgâhla böyle sürekli ve hacimli bir işin başaramayacağını, Galata'daki litografya esnafına müracaatın ise idarenin giderlerini artıracak olduğunu belirtmiş, bunun üzerine Avrupa'dan yeni tezgahlar alınması gündeme gelmiştir. Bu sırada adı daha önce geçmiş olan Henri Cayol'un iki tezgahını satmak istediği öğrenildiğinde, yapılan pazarlık sonrasında tezgahlar ekipmanlarıyla birlikte satın alındığı gibi, kendisinin bu yeni destgâh ve baskı yöntemini ülkemize getiren kişi olarak aylık 2000 kuruş maaşla Takvimhâne-i Âmire'de çalışması temin edilmiş, ayrıca onunla birlikte görev yapmak üzere ressam Kaspar ve taş üzerine yazı yazacak kâtip Abdürrahim Efendi de ekibe dâhil edilmiştir. Takvimhâne'de kullanılmak için 1853 senesinde de biri demir diğer ikisi tahtadan olmak üzere üç litografya tezgâhı satın alınmış, bu yolla ülke çapında gerekli Evrâk-ı Sahîha basımı temin edilmeye çalışılmıştı (Çolak, 2011, s. 73-83).

¹⁶-Evrâk-ı Sahîha/Varaka-i Sahîha ile ilgili düzenlemeler 1845'te Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve Meclis-i Âlî-i Umumî'de görüşülerek karara bağlanmıştır. Yeni durumda basımın Takvimhâne Matbaası'nda, damgalanmasının Darphâne-i Âmire'de yapılması, İstanbul'da İhtisab Nezâreti, taşrada ise kaymakamlıklar, defterdarlıklar ve mal müdürlüklerince görevlendirilecek memurlar aracılığıyla kullanıma intikal ettirilmesi, herkesin kolaylıkla ulaşabilmesi için de kâğıtçı esnafı ve attar gibi dükkânlarda bedeli alınarak satılması kararlaştırılmıştır. Takvimhâne'de basılarak Anadolu ve Rumeli'ye gönderilen Evrâk-ı Sahîha çeşitleri ve gönderildikleri yerlerle ilgili geniş bilgi için bkz. (Çolak, 2011, s. 74-83).

Bir alanda değişim ve gelişimin hızının yeni tedbirlerin alınmasını da süratlendireceği açıktır. Nitekim içinde bulunulan dönemin şartlarında en elverişli basım imkânı sağlayan litografya sistemi, esnafın bu alana hızla yönelmesi, netice olarak da devlet matbaasının gelir kaybına neden olması yanında, kitap basımında belirli oranda başıboşluğa da neden olmuştur. Bunun üzerine 20 C. Âhir 1273/16 Ocak 1857 tarihli *Matbaa Nizamnâmesi* yürürlüğe konu (*Düstur, Tertib-i Evvel*, 1289, s. 227-228). Bu arada kamu yayıncılığı açısından dikkat çekici olan bir uygulamaya geçilerek litografya esnafının tezgâhlarını Takvimhâne’de işletmelerine müsaade edilmişti. Böylelikle üç usta ile birlikte özel girişimcilere ait on üç litografya destgâh/tezgâhının Takvimhâne’de toplanması mümkün olmuştur. Yönetim bu uygulamayla litografya esnafını çok yönlü olarak denetim altına alacak, kazançlarını vergilendirebilecekti. Fakat durum beklendiği gibi olmamıştı. Litografyacılar uygun görülmeyen kitapları basmaya devam ettikleri gibi, kitap basımından elde ettikleri gelirin beşte birinden oluşan 40.000 kuruşu Takvimhâne’ye ödememişlerdi. Bunun üzerine borçlarına mahsuben, Takvimhâne adına çalıştırılmak üzere, tezgâhlarına el konulmuş, yeni durumda üç ustadan biri 1000, diğer ikisininse 750’şer kuruş maaşla Takvimhâne personeli olarak çalışmalarına karar verilmiştir (Çolak, 2011, s. 43-46). Görüldüğü üzere alınan tedbirlerle istenen olumlu sonuç bu defa da tam olarak elde edilememişti.

Tabhâne-i Âmire ile Takvimhâne-i Âmire, Takvimhâne-i Âmire Nezareti bünyesinde birleştirildiğinde öncelikle birincisinin kitap basımı, ikincisinin ise devletin resmî gazetesinin yayımını üstlenmiş olması düşünülebilir ki, bu hedef büyük ölçüde uygulamaya geçirilmiştir. Fakat zaman içerisinde bu sınırlama aşılmaz engel olmaktan çıkmış, şartlar değiştikçe hizmet ve uyumun gerekleri diye değerlendirilebilecek ayarlamalar ortaya çıkabilmiştir. Nitekim Takvim-i Vekayi Matbaası’nda Takvim-i Vekayi’nin başta Türkçe ve müteakiben Fransızca, Rumca, Ermenice, Arapça, Farsça nüshalarının yayınlanması olarak belirlenen öncelik sıralamasında Evrâk-ı Sahîha ile muhtelif diğer evrak ve benzeri küçük çaplı baskı çeşitlerinin başa geçmesi söz konusu olabildiği gibi, yoğun biçimde kitap basımının yapıldığı da bilinmektedir. Güldane Çolak’ın, Jale Baysal’ın *Müteferrika’dan Birinci Meşrutiyet’e Kadar Osmanlı Türklerinin Bastıkları Kitap 1729-1875* adlı çalışmasının 2010 baskısını esas alıp, eksikliklerini tamamlayabilmek için bir kısım kütüphane kataloglarının da taranmasıyla oluşturduğu listeye göre söz konusu tarihe kadar Takvimhâne Matbaası’nda ilki, 1249/1833’te *Lağımçı Manevrası*, sonuncusu 1285/1868 tarihli *Defter-i Kütüphâne-i Râgıb Paşa* olmak üzere 115 adet kitap basılmıştır (Çolak, 2011, s. 84-92).

Örnek olarak bu listede yer alan yani Takvimhâne Matbaası’nda basılan eserlerden birkaçının isimlerini verebiliriz; Mehmed Sadık Rifat Paşa, *Avrupa Ahvâlîne Dâir Risâle*, 1275; Mehmed Sadık Rifat Paşa, *1243 Senesinde Osmanlı Rus Muharebesi Hakkında Tarihçe*, 1275;

Mustafa Sami Efendi, *Avrupa Risâlesi*, 1256; Ahmed Cevdet Paşa, *Beyânü'l-Unvân*, 1273; Elmastraşzâde Mustafa Hilmi, *Dîvan-ı Belâgât-Unvân-ı Hilmî*, 1274; *Dua Mecmuası*, 1267; Derviş Mahmud, *Hikâye-i Derdi Yok ile Zülf-i Siyah Kıssası*, 1266; Feridun Bey, *Memua-i Münşeatü's-Selâtîn*, 1265, Pasquale Galuppi, *Miftâhü'l-Fünûn*, 1277.

Takvimhâne Matbaası'nın basım faaliyetleri arasındaki sırasıyla gazete, evrâk-ı sahîha ve kitap basımıyla ilgili üstlenmiş olduğu görevleri değerlendirirken son olarak vurgulanması gereken husus bunların dışında da devlete ait akla gelebilecek her türlü baskı işinin burada yapılmış olduğudur. Bir iki örnek olmak üzere bunlar arasında kanun, nizamnâme, talimat, muâhedenâme, Türkçe ve Fransızca olarak basılan karantina tarifesi, ekmek fiyatlarını duyurmak için el ilanlarının¹⁷ ve diğer bir kısım basım faaliyetinin bulunduğu hatırlatabiliriz.¹⁸

Mütevazi çalışmamızın bu noktasında, konumuzun genişliğinin detaylara inmemize imkân veremediğini bir defa daha ifade etmek istiyoruz. Nitekim Mayıs 1832'de Tabhâne'nin Takvimhâne'ye dâhil olmasından Mart 1840 sonuna kadar kitap basımında, birleşmeyle hedeflenen gelişme istikametinde, oldukça başarılı bir dönem geçirildiğini, basılan kitap sayılarını ortaya koyarak daha önce ifade etmiştik. Fakat eser ve cilt sayılarının artmasının Tabhâne ile ilgili hakikati bütün açıklığıyla ortaya koyamamış olması her zaman mümkündür. Ayrıca belirli bir zaman dilimindeki başarının ilânihaye devam etmesi gibi bir durum da görülmüş şey değildir. Sözü uzatmadan 1862 başına geldiğimizde, Takvimhâne-i Âmire'nin en önemli iki hizmet alanında da ciddi bir kısım sıkıntı ve aksaklıkların ortaya çıkmış olduğu anlaşılmaktadır. Meclis-i Vâlâ Reisi Rifat Paşa'nın devletin resmî gazetesini "*Tarih ise pek yeni, gazete ise pek eski*" şeklinde nitelemesi, Takvim-i Vekayî'nin durumuyla ilgili başka söze hacet bırakmayacak kadar açıktır. Tabhâne ise çok yönlü yetersizliklerle maluldür. Bu eksiklik ve düzensizlikler, Takvimhâne ve Tabhâne-i Âmire'nin durumlarını inceleyerek durumu tespit ve yapılması gerekenleri maddeler halinde sıralayarak teklif eden Ahmed Cevdet, Maliye Nâzırı Ahmed Kemal ve Ahmed Vefik'ten oluşan üç kişilik komisyonca titiz bir incelemeyle oluşturdukları Receb 1278/Ocak 1862 tarihli raporla ortaya konmuş, 2 Şaban 1278/2 Şubat 1862 tarihinde de öngörülen tedbirlerin alınması yolunda iradesi çıkmıştır.

Yeni düzenleme ile esas olarak devletin resmî gazetesi Takvim-i Vekayî'nin yayını temin eden, bunun yanında sahip olduğu baskı imkânlarıyla evrak ve kitap da basan idari birim yani Takvimhâne Matbaası ile kökü Müteferrika Matbaası'na kadar giden Tabhâne'den oluşan Takvimhâne-i Âmire Nezareti'ne son verilmektedir. Yeni durumda yani 2 Şubat 1862 tarihi

¹⁷ Bu münasebetle *varaka-i mahsûsalar*ın da Takvimhâne Matbaası'nda basılmış olduklarını düşünebiliriz. Bkz. (Yazıcı, 1999, s. 725-734).

¹⁸ Örnek; Anadolu Âşârı Hakkında Tâlimatnâme, 1270; Asâkir-i Redîfe-i Hazret-i Şâhâne Zâbitânına İtâ Olunan Tâlimâtı, 1266; Belçika Devleti'yle Mün'akit Olan Muâhede, 1275; Kânunnâme-i Arazi, 1274 (Çolak, 2011, s. 84-92).

itibarıyla her iki birim yine birlikte ve fakat Matbuat Müdürlüğü çatısı altında, Maarif-i Umumiye Nezareti'ne bağlı olarak görev yapacaktır. Kadrolar yeniden düzenlenmiş, çalışanların sayısı azaltılırken ücretleri, hizmet kalitesinin artırılması hedefi doğrultusunda idarenin yararına şekillendirilmiş, görev yetki ve sorumluluklar daha net biçimde belirlenmiştir. Yenilenen kurum, hizmetlerinin gerektirdiği yeni bir binaya, eski Maliye Dairesi'nin arkasında Kavâim-i Nakdiye Fabrikası olarak inşa edilmiş olup bu sırada metruk bulunan binaya taşınmış, devredilen matbaa makine ve teçhizatının eksiklikleri giderilerek tam teşekküllü bir tek matbaa haline getirilmiş, müderrisinden Takvim-i Vekayi mukabelecisi Tahir Efendi'nin yönetimine verilmiştir. Bu durumda diğer hizmetlerle birlikte kitaplar daha kaliteli ve daha ucuza basılacaktır (Çolak, 2011, s. 26-30; Yazıcı, 1983b, s. 65-66, 100-109, 1983a, s. 113-134).

Matbuat Müdürlüğü görevine ilk getirilen, atanma tarihi tam olarak bilinemese de yeni teşkilâtın kuruluş iradesinden yani 2 Şubat 1862'den hemen sonra olması gereken Ohannes Paşa idi. O bu görevini yerine Abdullah Macit Bey'in 1868'deki tayinine kadar sürdürdü (İskit, 1943, s. 14, 27-29).¹⁹ İlerleyen dönemlerde Matbuat müdürleriyle bağlı oldukları nezaretlerin birçok kereler değişmelerine rağmen hem devlet matbaasını ve hem de devletin resmî gazetesini yayınlayan Matbuat Müdürlüğü'nün varlığıyla üstlendiği görevlerin aksamadan yürütülmesi çabaları sürekli devam etti. Bizim burada çok ilerilere kadar bir değerlendirme yapmamız mümkün değilse de Matbuat Müdürlüğü'nün kuruluşuyla Takvim-i Vekayi'nin önemli ölçüde düzene kavuştuğunu ifade edebiliriz. Nitekim 1274'te 8, 1275'te 8, 1276'da 16, 1277'de 24, 1278'de 35 sayı yayınlanan Takvim-i Vekayi, alınan tedbirler sayesinde yeni dönemi kapsayan 1279 (29 Haziran 1862-18 Haziran 1863) senesinde 51, 1280'de 51, 1281'de 43 sayı çıkarılabilmektedir. Fiilen gerçekleştirilen bu başarının ilerleyen yıllarda da artarak sürdürülebilmesi için ise Matbuat Müdürlüğü'nün kuruluşundan 23 ay sonrasında, tam olarak 2 Şaban 1281/31 Aralık 1864'te, şüphesiz elde edilen neticelerin de aydınlığında *Matbuat Nizamnamesi* olarak yeni bir hukuki düzenleme yürürlüğe konulmuştur.²⁰

Taşrada Kamu Matbaacılığının Yaygınlaşması- Vilayet Matbaa ve Gazeteleri

Makalemizin başından beri yoğunlukla başkent İstanbul'daki matbuat hareketleri üzerinde durmaya çalıştık. Şüphesiz Osmanlı başkentindeki gelişmeler çok önemlidir. Fakat Osmanlı ülkesi İstanbul'dan ibaret de değildir. O nedenle buradaki ilk Türk matbaasıyla başlayan gelişmelerin geride kalan çok geniş coğrafyalardaki yansımalarının araştırılmasının da gereği açıktır. Söz bu noktaya geldiğinde 7 C. Âhir 1281/7 Kasım 1864 tarihli *Vilâyet Nizamnâmesi* ve onu takip eden 29 Şevval 1287/22 Ocak 1871 tarihli *İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizamnâmesi*'yle

¹⁹ Macit Bey'den sonraki Matbuat Müdürleri'nin isim ve görev süreleri ile kurumun hangi tarihlerde hangi nezaretlere bağlı hakkında bkz. (Ardıç, 2009, s. 29-30).

²⁰ Tam ismi *Dersaadet ve Memâlik-i Şâhâne'de Tab' ve Neşr Olunan Her Nevi Gazete ve Evrâk-ı Havâdis-i Mülkiyye Tab' ve Neşri Hakkında Nizamnâme* için bkz. (*Düstur, Tertib-i Evvel*, 1289, s. 702-709). Ayr. bkz. *Takvim-i Vekayi*, Nr. 779, 21 Receb 1281.

(*Düstur, Tertib-i Evvel*, 1289, s. 609, 630) Anadolu, Arabistan, Rumeli ve Kuzey Afrika'daki Osmanlı topraklarında bu sahada neler yapılmış olduğunun da ihmal edilmemesinin gerekeceği açıktır. Konumuzla ilgili olarak ilk nizamnâmede '*her vilayette Metupçunun idaresi altında bir matbaa bulunması*', ikincisinde ise '*Vilayet matbaa ve gazetesinin yönetiminin Mektupçunun sorumluluğunda olduğu*' ifade edilmiş bulunmaktadır. Buradan çıkan sonuç ülkede vilayet sistemine geçilen her merkezde bir resmi matbaanın kurulması ve bu matbaada bir resmî gazetenin yayınlanmasının yasal zorunluluk haline getirildiğidir. Burada yapılan '*bir gazete yayınlanması*' hususunun çok yönlü ve titizlikle değerlendirilmesi gerekir. Ayrıca da kurulacak matbaanın o vilayette birlikte, merkezden çevreye yayılacak tesirinin isabetle kavranmaya çalışılması, yapılan ve hedeflenenin daha iyi anlaşılmasını mümkün kılacaktır. Nitekim Takvim-i Vekayi'nin, ilk sayısının neşrinden yani daha halkın da hizmetlerinden faydalandığı Posta Nezareti'nin kurulması öncesinde (Yazıcı, 1981b, s. 17-53, 1981a, s. 137-179, 1985, s. 1636-1652), çok muntazam düzenlenmiş mecburi abone sistemiyle ve alınan tedbirlerle, geniş ülkenin en uzak köşesindeki devlet görevlilerine muntazaman ulaştırılması yolunda tedbirler alınmış ve uygulanmıştı (Çolak, 2011, s. 63-72; Yazıcı, 1990, s. 217-231). Bu düşüncenin gerçekleşmiş olduğunun en önemli kanıtı, ilk Türkçe gazete olmasına rağmen Takvim-i Vekayi koleksiyonlarının kendisinden çok sonra basılmış birçok gazeteninkinden daha iyi korunmuş ve kütüphanelerde yerini almış olmasıdır. Fakat başlangıçtaki bu düzenin ilerleyen dönemlerde yeterince korunamamış olması dolayısıyla, diğer olumsuzlukları yanında devlet halk ilişkilerinde istenmeyen bazı olumsuzluklar ortaya çıkabilmişti. Vilayet gazetelerinin çıkarılmasında, diğerleri yanında biraz da bu gelişmenin etkisi vardı. Devlet yönettiği halkıyla doğrudan ve sağlıklı bir ilişkisinin bulunmasını istiyordu. Şüphesiz bu isteğin arkasında özellikle Türk nüfusun yoğun bulunmadığı bölgelerde, ülke dışından kaçak olarak yurda sokulan bir kısım yabancı basının ortaya çıkardığı/çıkarması muhtemel olumsuzluklar²¹ da önemli yer tutmakta idi.²²

Özelde o dönemde ve aslında her zaman diliminde başkent İstanbul haricinde yayınlanacak tarafsız bir gazetenin sahip olduğu/olması gereken fonksiyonun ne anlama geldiğinin iyi değerlendirilmesinin gerekeceği açıktır. Biz bu duruma örnek oluşturması için 1844'te Girit (Kandiye)'te doğarak dönemin Osmanlı genel eğitim öğretim kurumu olan medresede okumuş ve ömrünün ilerleyen dönemlerinde hem Tefsir, Hadis, Akâid ve Mezhepler Tarihi gibi İslâmî ilimlerin en önemlilerinde çok sayıda eser vermesi yanında, bizi burada daha

²¹ Bu vesile ile yurt dışı muzir neşriyat, bununla ülke içi ve dışında yapılan mücadele, bu mücadelenin önemli bir ayağı bir olarak yabancı postalar konularının Tanzimat sonrasında gitgide artan faaliyetlerinin hatırlanması yerinde olacaktır. Farklı araştırmalar yanında bizim şu makalemizde bu meseleler farklı yönleriyle değerlendirilmiş bulunmaktadır. Bkz. (Yazıcı, 1991a, ss. 413-434).

²² Osmanlı taşrasındaki vilâyet basını için bkz. (İbrahimov, 2016, s. 82-94; Kocabaşoğlu, 1991, s. 141-149; Kocabaşoğlu & Birinci, 1995, s. 101-122; Seyhan, 2013, s. 141-160; Tütengil, 1968, s. 145-162; Varlık, t.y., s. 99-101; Yazıcı, 1994, s. 72-75); YÖK Tez Merkezi'nde de aralarında *Ankara, Kastamonu, Konya, Mamuretü'l-Aziz* ve *Tuna* vilayet gazetelerinin de bulunduğu on yüksek lisans tezi kayıtlı bulunmaktadır.

ziyade ilgilendiren yönüyle Yanya'dan başlayarak Aydın, Prizren, Tuna vilayetleri mektupçuluklarında, Abdülhamid (1876-1909) döneminin başından itibaren öncelikle Bihke, İzvornik, Vidin ve Karesi mutasarrıflıklarında, daha sonra da Trabzon, Kastamonu, tekrar Trabzon, Ankara, Sivas, iki defa Diyarbakır, Adana, en sonunda da Bağdat'ta valilikte bulunmuş Sırrı Paşa'nın hatırlanmasının isabetli bir örnek oluşturacağı kanaatindeyiz.²³ Çünkü o, dönemin Osmanlı yönetim çarkının ilk basamaklarından en üstüne kadar her kademesinde görev yapmış eli kalem tutan bir aydın kişiliğinin temsilcisidir. Aynı zamanda da Sırrı Paşa, İslâmî ilimler alanındaki çok sayıda önemli eserleri arasına mektupçu, mutasarrıf ve vali olarak görev yaptığı bölgelerde yönetim alanında edindiği tecrübe, tespit ve tenkitlerini de içeren *Mektûbât-ı Sırrı Paşa* isimli üç ciltlik eserinde ortaya koymuş bulunmaktadır.²⁴ Bunlar arasında yer alan onun iki yazısında vilâyet gazeteleri konu edinilmiş bulunmaktadır. Bizim daha önce küçük bir çalışmamızda değerlendirdiğimiz (Yazıcı, 1997, s. 223-231) bu iki yazısının birincisi *Bend-i Mahsus (Hak Söz Acıdır)* (Paşa, 1316, s. 78-82, 161-164), ikincisi ise *Teceddüd* başlığını taşımakta olup sırasıyla ikisi de vali olarak görev yaptığı Kastamonu ve Ankara'nın aynı isimleri taşıyan gazetelerinde yayınlanmıştır. Yazılarının ilkinde Sırrı Paşa, *gazete ve özellikle vilayet gazeteleri konusundaki görüşlerini ortaya koymakta, başında bulunduğu vilayetin resmi gazetesinin önce durumunu tespit, sonra da gelecek dönemde takip etmesi gereken yayın ilkelerini, neden ve niçinleriyle birlikte* ortaya koymaktadır. Onun ifadelerini şu cümlelerle özetleyebiliriz.

Sırrı Paşa'ya göre resmi vilayet gazetesi; ne vilayetin memurlarını övme ve methetme, ne de onları hicvetme, aşağılama ve kınama vasıtasıdır. Vali gazeteyi; Bütün insanlar için ibret aynası ve milletlerin doğru fikirler edinmelerinin yardımcısı, olarak tarif ediyor. Bu nedenle de o, hem genel gazetelerin ve hem de resmî vilayet gazetelerinin çok önemli görevler üstlendiklerini vurguluyor. Bununla birlikte bazı gazeteler bu görevlerini kötüye kullanmakta veya kamuya olan borçlarını ödemekte yeterince titiz davranmamaktadırlar. Yazısına yaptığı bu girişken sonra Sırrı Paşa, gazetelerin işlevleri ile vilayet gazetelerinin bölgelerindeki devlet memurlarıyla ilişkileri ve doğru habercilik yapmaları konusu üzerinde duruyor. Ona göre vilayet gazetelerinin okurlarına, kendi bölgelerinin gelişen olaylarından, idarenin girişim ve uygulamalarından doğru biçimde, haber vermeyip de memurlara övgü düzmeleri ve yalnızca başkent gazetelerinden yaptıkları bazı alıntılarını yayınlamakla yetinmeleri halinde, okuyucularına karşı mukaddes görevlerini yerine getirmemiş olacaklardır. Sırrı Paşa, hoşça gitsin gitmesin, vilayet gazetelerinin bölgesel olayları gizlemeleri veya olduklarından başka bir tarzda göstermeye çalışmalarını, her bakımdan faydasına çalışmaları gereken ülkeye karşı affedilmesi mümkün olmayan bir suç ve

²³ Osmanlı devlet adamı, edip, şair ve âlim Sırrı Paşa'nın hayatı, eserleri kitap, makale ve tebliğ boyutunda çok sayıda araştırmaya konu oluşturmuş, bunlara ek olarak Yök Tez Merkezi'nde on üçü Yüksek Lisans, ikisi Doktora olmak üzere toplam on beş adet hakkında hazırlanmış tez kayıtlı bulunmaktadır. Örnek olarak bkz. (Çonkor, 2018; Gülşen, t.y.; Köksal, 2018; Kurnaz, 2009, s. 127-129).

²⁴ *Mektûbât*'ın ilk cildi, *Trabzon Vâlisi Sırrı Paşa Hazretlerinin Bazı Âsâr-ı Hâmesini Hâvî Mecmuadır* başlığı ile Trabzon'da (1301), II ve III. ciltleri İstanbul'da (1315-1316) basılmıştır.

hatta büyük bir ihanet olarak değerlendirmektedir. Bu nedenle *Kastamonu* gazetesi doğruya doğru, eğriye eğri diyecektir. Zaten gazetelerde öncelikle aranacak olan da doğru habercilik ve tarafsızlıktır. Namusuyla yaşayan devlet memurları için en büyük mükâfat, basın vasıtasıyla, doğru ve tarafsızlık ilkesi doğrultusunda desteklenmeleri; en şiddetli ceza ise haksız yere azarlanmaları, sitemde bulunulmalarıdır. Sırrı Paşa, vilayet gazetelerinin, kendi valilerini methetmelerini ise son derece gülünç bulmaktadır. (*Hele vilayet gazetelerinin bilhassa ve bi'l-iltizam valileri medih ve sitayiş edişleri kadar 'alemde gülünç şey olamaz. Vülâtin layık-ı sitayiş bir fiil ve hareketleri varsa demek ki mükellef oldukları vazifeyi ifa buyurmuşlar, bu da adeta bir borçtur.*) Onların yaptıklarının övgüye değer olanları varsa, bunları kendi yönetimlerindeki gazeteler değil, yönetimle/valilerle böyle organik bir bağları bulunmayan diğer basın organlarının yazmaları gerekir. Çünkü basın yoluyla teşvik ve takdir ile uyarı ve sitemin iki önemli faydası vardır. Birincisi teşvik ve takdire muhatap olan kişiyi, o yönde cesaretlendirme; ikincisi ise uyarı ve siteme muhatap olanı da sakındırma ve korkutmadır. Fakat bütün bunların etkili olması, üçüncü taraftan gelmesine bağlıdır. Yani bir valiyi, valiye bağlı bir gazetenin uyarması da teşvik etmesi de normal değildir. Bununla birlikte vilayet gazeteleri; vali haricindeki diğer memurlar ve hizmetliler için böyle bir görevi üstlenebilir, üstlenmelidirler de. Çünkü onları en yakından ve en doğru olarak vilayet bilebilir. Ayrıca iyi çalışanın takdir edilmesi, çalışmayanın ise uyarılması hizmetin düzenli yürümesi açısından bilhassa gereklidir.²⁵

Sırrı Paşa'nın, vilayet gazeteleriyle ilgili ikinci yazısı ise, *Teceddüd* başlığını taşımakta olup, Ankara Valiliği görevinde iken vilayetin resmî gazetesi *Ankara*'da yayınlanmıştır (Şahin, 2001; Tuğluca, 2003). Bu makalesinde de Sırrı Paşa, gazetelerin işlevleri üzerinde durmakta ve *Ankara* gazetesinin bundan sonra, takip edeceği çizgiyi belirlemektedir. Ona göre gazeteler; *Nâsir-i medeniyet* yani medeniyetin yayıcısı yüce unvanını almayı hak etmektedirler. Çünkü onlar hem bilgi dünyasının çok açık sözlü tercümanı, hem de eser ve fikirlerini naklettikleri milletlerin irfan ve ilim düzeylerini gösteren birer aynadırlar. Bu bakımdan okuyucularına, içinde bulunulan dönemin gereği olan fikrî gelişmelere uygun bir dil ve üslupla, doğruyu telkin etmelidirler. ... Sırrı Paşa yazısının sonunda, ilerleyen dönemlerde Balıkesir'de yayınlanan resmi *Karesi* gazetesinde Hasan Basri (Çantay)'ın da dikkat çekmesi benzeri, gazete ile doğrudan kırsal kesime ulaşmanın gereği üzerinde durmakta; bunun yolu olarak da köylülerin anlayabilecekleri sade ve kolay anlaşılır bir dille, ayrı bir gazete çıkarmak veyahut da *Ankara* gazetesinin sahife sayısını arttırmak niyetinde olduklarını ifade etmektedir.

Sırrı Paşa'nın vilayet gazetelerine bakışını, sistemin içinden birinin değerlendirmeleri olarak kabul edecek olursak, bu ağın kapsama alanının genişliğini isabetli biçimde anlayabilmek

²⁵ Bizim bu makalenin yayınlandığı *Kastamonu* gazetesinin tarih ve sayısını tespit etmek gibi bir çaba içerisine girmemiş olmamıza karşın söz konusu gazete bir yüksek tezine kaynak oluşturmuş bulunmaktadır. (Boyras, 2002).

için, Türkçe yanında, yayın bölgesiyle ilişkili olarak iki, üç ve hatta Selanik örneğinde olduğu gibi dört dille yayınlanabildiklerini de değerlendirmemiz yerinde olacaktır.²⁶ Vilayet gazeteleri ile ilgilenenler genellikle bunların bir listesini tablo halinde verirler. Bu şekil, tamamına bir bakışla ulaşılabilir olması yönüyle uygun bir düzenlemedir. Biz bu makalenin planlanan sayfa sayısını aşmamak için bu yola gitmeyip kısa bir bilgi vermek ve arayanların bulabilecekleri yeri göstermekle yetinmek istiyoruz. Bu kadarının da vilayet gazetelerinin ve bunların yayınlandığı matbaaların ne derece önemli bir girişim ve uygulama olduğunun anlaşılmasına yeterli olacağını düşünüyoruz. Bununla birlikte vilayet matbaalarının çeşitli resmi evrak ve kırtasiye yanında bilhassa da kitap basmış olmaları yönüyle de hatırlanmayı hak etmiş olacakları unutulmamalıdır. Araştırmacıların kitap yayıncılığına katkıları konusunu, bizim bildiğimiz kadarıyla, hâlâ bütüncül bir yaklaşımla değerlendirmemiş oldukları vilayet matbaalarının, bölgelerinin kültürel kalkınmalarına katkıları, bizzat Sırrı Paşa'nın burada kendisinden faydalandığımız *Mektûbât*'ının birinci cildinin Trabzon, Tefsir alanındaki bir kısım eserlerinin ise Diyarbakır Vilayet Matbaası'nda basılmış olmalarıyla örneklendirilebilir. Bunlara ek olarak çoğu, bölgelerinin ilk örneklerini oluşturan vilayet matbaalarının,²⁷ çevrelerinde birer kültür ortamının oluşması ve ilerideki hayatlarında önemli edip ve müellifler arasında yer alacak kişilerin yetişmelerine katkı sağlamış oldukları hususu da bizim samimi kanaatimizdir. Bu hususun yalnızca bir düşünce olmaktan çıkarak elle tutulur hakikat olduğunun ispatı ise, ülkemizin son yıllarda sayısal yönüyle gerçek bir atılım yapmış olan üniversitelerinin genç araştırmacılarının himmet ve gayretlerine vabeste olduğu açıktır.

Şimdi Osmanlı ülkesi genelindeki vilayet matbaa ve gazetelerinin kapsamının genişliği konusunda fikir edinmemize yardımcı olacak örnekleri verebiliriz: Afrika kıtasındaki Osmanlı topraklarında Trablusgarb'da 1866'da Türkçe-Arapça yayınlanan *Trablusgarb* gazetesi; Arabistan'da Şam'da 1865'te Türkçe-Arapça yayınlanan *Suriye* gazetesi, Halep'te 1867'de yine Türkçe-Arapça ve bazı dönemlerde Türkçe-Arapça-Ermenice yayınlanan *Furat/Gadîru'l-Furat* gazetesi, Bağdat'ta 1869'da Türkçe-Arapça yayınlanan *Zevra* gazetesi, Mekke'de 1908'de Türkçe-Arapça yayınlanan *Hicaz* gazetesi; Anadolu'da Erzurum'da 1867'de Türkçe-Ermenice yayınlanan *Envâr-ı Şarkîye* gazetesi, Bursa'da 1869'da Türkçe başlayıp Türkçe-Ermenice yayınlanmaya devam eden *Hüdavendigâr* gazetesi, Konya'da 1869'da Türkçe-Rumca yayınlanan *Konya* gazetesi, Trabzon'da 1869'da Türkçe-Rumca yayınlanan *Trabzon* gazetesi, Kastamonu'da

²⁶ 1874'te yayınlanmakta olan vilayet gazeteleri *Mecmua-i Maarif*'in 33. sayısından naklen S. Nüzhet Gerçek, *Türk Gazeteciliği*, İstanbul, 1931, s. 64'te gösterilmiş bulunmaktadır; (Kabacalı, 2000, s. 88, 125-132, 148-149; Koloğlu, 2006, s. 32-33).

²⁷ Bu ilk örnek konusunda dikkat çeken bir gelişme olarak Yemen'in Kızıldeniz kıyısındaki liman kenti Hudeyde'de Osmanlı yönetimince kurulan mütevazı matbaa tesisi ve burada yayınlanan *Yemen (İlân)* gazetesinin, hem bu ülkenin ve hem de bütün Arap Yarımadası'nın alanındaki ilk matbaa ve süreli yayını oluşturduğunu, günümüze ulaşan bir yapraklık tek örneğine ve daha sonra dönemin İstanbul gazetelerine akseden yansımalarına dayanarak geçmiş yıllardaki bir araştırmamızda ortaya koymuş olduğumuzu ifade etmemiz yerinde olacaktır. Araştırmamızın ilerleyen dönemlerinde *Yemen (İlân)*'in henüz değerlendirilmeyen dört yeni nüshasına da ulaşmış bulunmaktayız. Bunlar 23 Muharrem 1289/21 Mart 1288; 24 Muharrem 1289/22 Mart 1288; Pazartesi 29 Muharrem 1289/27 Mart 1288; Cuma 10 Safer 1289/7 Nisan 1288 tarihli *Yemen (İlân)* nüshalarıdır. BOA., İ. DH., 651/45277.

1872'de Türkçe yayınlanan *Kastamonu* gazetesi, Ankara'da 1874'te Türkçe yayınlanan *Ankara* gazetesi; Trakya ve Rumeli'de yayınlananlara örnek Rusçuk'da 1865'te Türkçe-Bulgarca yayınlanan *Tuna* gazetesi, Saraybosna'da 28 Mayıs 1866 Pazartesi gününde ilk sayısı Türkçe-Sırpça yayınlanan *Bosna* gazetesi, Edirne'de 1868'de Türkçe-Rumca yayınlanan *Edirne* gazetesi, İşkodra'da 1868'de Türkçe yayınlanan *İşkodra* gazetesi, Yanya'da 1868'de Türkçe-Rumca yayınlanan *Yanya* gazetesi.

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti'nde merkezî yönetimin, nezâretlerin, başta askerî kurumlar olmak üzere muhtelif kamu birimlerinin, bu arada vilâyetlerle bazı özel kurum ve kuruluşların yıllık olarak çıkardıkları bilgilendirme amaçlı neşriyata *salnâme*,²⁸ yer yer de *nevsâl* adı verilmiştir.²⁹ Esas olarak resmî ve özel olmak üzere ikiye ayrılan salnâmelerin resmî olanları devlet, nezâret ve vilâyetlere ait olanlar şeklinde üç ana başlıkta ele alınabilir. Resmî salnâmelerin Osmanlı kamu matbuâtı ve süreli yayınları içerisinde, yayımlandıkları bölgelerin geçmişlerine tutulan aynalar, düzenli tutulmuş arşiv belgeleri niteliğini taşımaları dolayısıyla önemli yerleri bulunmaktadır. İlki 1263/1847 senesinde Mustafa Reşid Paşa'nın öncülüğünde çıkarılmış olan *Devlet Salnâmesi*, Batı'da büyük ilgi uyandırmış ve aynı yıl içerisinde Fransızcaya tercüme edilerek *Journal Asiatique*'te bölümler halinde yayınlanmıştır. Toplamda 68 adet Osmanlı Devlet Salnâmesi yayınlanmış ve bu gelenek 1925 ile 1943 yılları arasındaki altı örneğiyle Türkiye Cumhuriyeti döneminde de sürdürülmüştür. İlk devrelerinde oldukça sade baskılarla ortaya çıkmış olan Osmanlı Devlet Salnâmeleri, ilerleyen zaman içerisinde hem muhteva ve hem de baskı kalitesi olarak geliştirilmiş, II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde altın yaldızlı ve lüks baskılı olarak yayınlanan salnâmeler, Osmanlı matbaacılığının ve devlet yayıncılığının ulaşmış olduğu seviyeyi gösteren dikkate değer örnekler olmuşlardır. Merkezdeki nezaretler başta olmak üzere muhtelif kurumların oldukça başarılı örneklerini ortaya koydukları salnâmelerin isimlerinin sayılması bile bu makalenin sınırlarını aşacağından, muhtevası ve baskı kalitesi bakımından ayrı bir yere ve öneme sahip olan Meşihat Makamı'nca 1334/1916'te yalnızca bir defaya mahsus olmak üzere yayınlanan *İlmiyye Salnâmesi*'ni hatırlatmakla yetinebiliriz (İpşirli, 2000, s. 145-146).

Salnâmelerin Osmanlı taşrası için yayınlanmış olanları vilâyet salnâmeleri başlığı altında toplanırlar ki bunların ilk örneği Saraybosna'da Salnâme-i Vilâyet-i Bosna adıyla 1283/1866 yılında neşredilmiş, ertesi yıl bunu Halep (1284/1867) takip etmiş, 1285/1868'de ise Konya, Suriye'de vilâyet ismiyle, Rusçuk'ta Tuna vilâyet salnâmeleri yayınlanmıştır. Vilâyet

²⁸ Salnâmelerle ilgili olarak Bilgin Aydın tarafından nitelik ve niceliklerinin ortaya konduğu ve haklarında en önemli bilgilerin verildiği bir ansiklopedi maddesi hazırlanmış olduğu gibi, burada yeterli bibliyografik malumat da verilmiş bulunmaktadır. Bkz. (Aydın, 2009, s. 51-54).

²⁹ Nevsâlleri topluca görmek için bkz. (Duman, 2000). Örneklerin görülmesi Nevsâl teriminin kullanımıyla ilgili daha kapsamlı bilgi edinmemize yararlı olabilir. Örnek; *1327 Sene-i Mâliyesine Mahsus Musavver Nevsâl-i Osmânî, Musavver Nevsâl-i Servet-i Fünûn, Nevsâl-ı Âfiyet, Nevsâl-ı Millî, Nevsâl-i Kütübhâne-i İslâm, Nevsâl-i Ma'rifet-Takvîm-i Ebüzziyâ, Nevsâl-i Asr, Nevsâl-i Tıbbî, Nevsâl-i Ma'lûmât.*

salnamelerinin en son örneklerini 1333-1335 /1915-1917 yıllarına ait Beyrut Vilâyeti ve 1337-1338/1921-1922 senelerinde yayınlanmış olan Bolu livası salnâmeleri oluşturur ki bunların ülke çapında 504'e ulaşan toplamlarıyla çok değerli bir kamu yayın çalışması oluşturmakta buldukları şüphesizdir.³⁰ Vilâyet merkezlerinde mektupçuların sorumluluğunda hazırlanan salnâmelerin Türkçe yanında Arapça, Rumca ve Boşnakça da yayınlanabilmiş olmaları, sayılarının bazı vilayetlerde yalnızca bir iken diğer bazılarında 35'i bulmuş olması, bunlar içerisinde muhteva ve baskı kalitesi bakımından çok üstün nitelikte olanlarının mevcudiyeti, bir kısmının çeşitli resim, fotoğraf ve istatistikler içermeleri yapılan hizmetin büyüklüğünün diğer açık kanıtıdır.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde ilk Türk matbaası, devlet kontrolünde ve fakat özel teşebbüs olarak kurulmuştur. *İbrahim Müteferrika* ve *Yirmisekizçelebizâde Mehmed Said Efendi*'nin birlikteliğiyle Temmuz 1727'de İstanbul'da kurulmuş olmasının genelde bir gecikme olarak değerlendirilmesi ve bu duruma hayatlarını eser çoğaltmakla kazanan müstensihlerin karşı çıkmalarının sebep olduğu iddiası, birçok konu gibi tartışılabilir ve fakat peşinen böyle bir kabul bilimsel bir gerçek olamaz. Nitekim benzer kaygıların Avrupa'da da gündeme gelmiş olması da unutulmamalıdır. Gecikmede ulemanın etkili olduğu fikri de isabetli olmamalıdır. Aynı şekilde *Müteferrika Matbaası* ve bu başlangıcın devamındaki halkalar olarak *Râşid Efendi Matbaası*, bir ölçüde *Mühendishane Matbaası*, *Üsküdar Matbaası*, *İstanbul Matbaası*'nin ulemanın katkısı olmaksızın düşünülmesi bile mümkün değildir. Zaten bu dönemin bütün basım/yayın faaliyetlerinin, yapılan mekanik bir işlemde çok ileriye giden bir fikrî/ilmî yönü bulunmaktadır ki, bizdeki araştırmalarda bu sahanın hak ettiği önemle mütenasip çalışmaların yapılıp yapılmadığı, en azından önemli bir soru ve sorun olarak önümüzde durduğu samimi kanaatimizdir. Yani buraya kadar adı geçen matbaalardaki üretimin sayısal değeri kadar yazmadan basmaya geçişteki aşama üzerinde de durulmak gerekmektedir. Bizim kanaatimiz bir başlangıç olmak üzere Temmuz 1727'den itibaren kitap basımında '*musahhih*' teriminin hangi anlamlarda kullanıldığının değerlendirilmesinin titiz biçimde yapılmasının yerinde olabileceği yönündedir.

Takvimhâne-i Âmire Nezareti'nin kurulmasının, matbaacılığımızın geneli yanında kamu matbaacılığı alanında da önemli bir atılım oluşturduğu muhakkaktır. *Müteferrika Matbaası*'ndan başlayan zincirin önemli bir halkası olan *Tabhâne-i Âmire*, Mayıs 1832'deki birleşme sonrasında önemli hizmetler görmüştür. *Takvimhâne-i Âmire*'nin yalnızca, ismiyle özdeşleşmiş görünen günümüz Türkiye'si topraklarındaki ilk Türkçe gazetemiz *Takvim-i Vekayi* ve çeşitli dillerdeki versiyonlarının yayınıyla anılması, bu kuruma haksızlık etmek olacaktır. Çünkü litografya/taş

³⁰ Cumhuriyet döneminde 1967 ve 1973'te iki kere yayınlanan '*il yıllıkları*' Osmanlı vilâyet salnâmelerinin yansımaları olarak ortaya çıkmış olmalıdırlar. Vilâyet salnameleriyle ilgili bilgi ve toplu katalog kayıtları için bkz. (Duman, 2000).

basıncıyla Evrâk-ı Sahîha/Varaka-i Sahîha'nın Tanzimat'tan Cumhuriyet'e giden süreçteki önemi ilk bakışta tahmin edileceğinden çok daha ileridedir. Takvimhâne Matbaası'nın kitap basımında da önemli işlevler üstlenmiş olduğu bilinmelidir. Bu kurumdaki kitap basımının yayıncılık aşaması da ayrıca ve dikkatli bir biçimde değerlendirilmeyi hak etmektedir. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ndeki görevimiz sırasında, öğrencilerimizle mezuniyet ödevi olarak Takvim-i Vekayi'nin 650 sayısının bir bakıma 'içindekileri' çıkarmayı hedefleyen çalışmalar yapmıştık. Bu özlü makalemizi hazırlarken Takvim-i Vekayi koleksiyonlarının basım yanında tamamen bir yenilik olarak o devrede uygulamaya koyduğu yayıncılık faaliyetlerini tekrar hatırlatmak istiyoruz. Kanaatimizce müstakil çalışmaları hak edecek kadar önemli bulduğumuz bu konunun, az da olsa, araştırmacıların dikkatini çekmiş olduğunu görmek, bizi sevindiren bir gelişme olmuştur (Çolak, 2011, s. 93-97).³¹ Bu çerçevede Tuna Vilayetinde ilk örnek olarak ortaya çıkan resmî Vilayet Matbaaları konusunun³² daha geniş kapsamlarda değerlendirilmeyi hak ettiği kanaatimizi ifade etmek isteriz.

Osmanlı ülkesinde vilayet teşkilâtıyla birlikte ortaya çıkan ve kendisine çok yakıştığını düşündüğümüz, 'ülke ufkunu kaplayan yıldızlar misali' benzetmesince yaygınlaşan resmi Vilayet Matbaaları, yalnızca birer yenilikten ibaret değillerdir. Bir defa bizzat matbaa, çok yönlü gelişmelerin başlangıcını oluşturması dolayısıyla her zaman ve her yerde önemlidir. Sonra ortaya konan atılımın ülke gerçekleri dikkate alınarak ve ayırım yapılmaksızın, çok geniş bölgeleri kapsamış olmasıyla değerlidir. Vilayet Matbaalarının hemen tamamına yakın bir ekseriyeti, kuruldukları merkezlerde türünün ilk örneklerini oluştururlar. Hatta *Yemen* gazetesinin yayınlandığı Hudeyde çevresinde veya günümüzde bir büyük ülke olarak Yemen'de değil, *Arap Yarımada'sı bütününde*, şüphesiz mütevazi ve fakat ilk olarak ortaya çıkmış olmaları dolayısıyla kıymetlidirler. Elle tutulan, gözle görülen bunlar ve benzer veriler yayınında Vilayet Matbaalarının, bizzat bölge insanlarının tek tek veya topluca üzerindeki etkileri ise ancak ciddi araştırmalarla ortaya çıkabilecektir.

Sonuç olarak bizim ulaştığımız kanaat, Osmanlı kamu matbaa ve bunun kendinden ayrılması güç tamamlayıcısı olarak kamu yayıncılığı, başlangıcından bitişine çok uzun bir zaman dilimine yayılmıştır ve bu büyüklüğün idraki içinde çalışmaları hak etmektedir. Matbaacılıkla ortaya çıkan gelişmelerin tamamı, basılan materyallerin tür ve sayılarından, ayrıca yayıncılık alanındaki beceri ve başarısızlıklarından ibaret olamayacaklarından, sayıların kapsama alanlarından daha ileri incelemeleri hak etmiş olmalıdırlar. Biz bu çalışmamızda alanın genişliğine rağmen üstten bir bakışla bir kısım değerlendirmeler yapmaya çalıştık. Temennimiz bu fikir jimnastiğinin anlamlı bulunmuş olmasından ibarettir.

³¹ Takvim-i Vekayi'deki kitap ilanlarının müteaddit örneklerini de içeren bir çalışma olarak bkz. (Arpa, 2011, s. 26-66).

³² Bu geniş kapsamlı konu hakkında şu örnek araştırmaları vermekle yetiniyoruz; (Eren, 1965, s. 311-318; Erkan, 1992, s. 307-327; Kılıç, 2019, s. 371-391; Kocabaşoğlu & Birinci, 1995, s. 101-122).

Kaynakça

- Afyoncu, E. (2000). İbrâhim müteferrika. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 21). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Afyoncu, E. (2003). Mehmed Said Efendi, Yirmisekizçelebizâde. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 28). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Ardıç, M. (2009). *Matbuat-ı Ecnebiye Müdüriyeti* [Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Arıkan, Z. (2013). Yirmisekizçelebi Mehmed Efendi. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 43). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Arpa, R. (2011). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı gazete ve dergilerinde yer alan tefsir ilanları. *Usûl İslâm Araştırmaları*, 16.
- Arslan, A. (2005). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Rum basını*. Trova Yayınları.
- Arslan, A. T. (2013). *Zeynîzâde Hüseyin Efendi* (C. 44). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Aydın, B. (2009). Salnâme. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 36). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Beydilli, K. (1995). *Türk Bilim ve matbaacılık tarihinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve kütüphânesi: (1776-1826)*.
- Beydilli, K. (2003). Matbaa. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 28). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Beydilli, K. (2019a). Müteferrika Matbaası. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi: C. Ek-2*. TDV İslam Ansiklopedisi.
- Beydilli, K. (2019b). Râşid Efendi Matbaası. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi: C. Ek-2*. TDV İslam Ansiklopedisi.
- Beydilli, K. (2019c). Üsküdar Matbaası. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi: C. Ek-2*. TDV İslam Ansiklopedisi.
- Beydilli, K. (2020). Mühendishâne-i Berrî-i Hümâyun. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 31). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Boyraz, E. Z. (2002). *Kastamonu Vilayet Gazetesi (1882-1920)* [Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Çelik, Y. (2005). *Hüsrev Mehmet Paşa: siyasî hayatı ve askerî faaliyetleri (1756-1855)* [Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.

- Çolak, G. (2011). *Osmanlı Matbaacılığında Takvimhane-i Amire'nin yeri ve önemi* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Çonkor, B. (2018). Sırrı Paşa'nın tefsir yöntemi ve 'Tabakât ve Âdâb-ı Müfessirîn' adlı risalesinin metni. *Route Journal Educational Science*, 5(1).
- Demirkol, K. (2017). Evrâk-ı Sahîha İdaresi: Osmanlı İmparatorluğu'nda resmi evrakın tekelleşmesi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6(2).
- Duman, H. (2000). *Osmanlı Salnameleri ve nevsalleri bibliyografyası ve toplu kataloğu. Düstur, Tertib-i Evvel* (C. 2). (1289). Matbaa-i Âmire.
- Emecen, F. M. (2001). İzzî Süleyman Efendi. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 23). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Emecen, F. M. (2020). İstanbul'da sahaflar ve kitap kültürü. İçinde F. M. Emecen, A. Akyıldız, & E. S. Gürkan (Ed.), *Osmanlı İstanbulu VI. Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*. TDV Yayın Matbaacılık.
- Eren, İ. (1965). Tuna vilayeti matbaası ve neşriyatı (1864-1877). İçinde *Türk Kültürü*.
- Erkan, S. (1992). Aydın vilayeti matbaası. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 1(2).
- Ertuğ, H. R. (1970). *Basın ve yayın hareketleri tarihi*.
- Gencer, A. İ. (1988). Abdurrahim Muhib Efendi. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 1). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Gülşen, E. (t.y.). *Giritli Sırrı Paşa ve tefsir ilmindeki yeri* [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Has, Ş. S. (1997). Halebî, İbrâhim b. Muhammed. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 15). TDV İslam Ansiklopedisi.
- İbrahimov, O. (2016). Osmanlı Devleti'nde ilk basın yayın faaliyetleri ve Tuna Gazetesi. *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5.
- İhsanoğlu, E. (2006). *Mısır'da Türkler ve kültürel mirasları*. IRCICA Yayınları.
- İlgürel, M. (2012). Vâsıf Ahmed Efendi. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 42). TDV İslam Ansiklopedisi.
- İnalçık, H. (1999). Hüsrev Paşa, Koca. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 19). TDV İslam Ansiklopedisi.

- İpşirli, M. (1988). Abdullah Efendi, Yenişehirli. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 1). TDV İslam Ansiklopedisi.
- İpşirli, M. (2000). İlmiyye Salnâmesi. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 22). TDV İslam Ansiklopedisi.
- İskit, R. S. (1943). *Türkiye’de matbuat idareleri ve politikaları*.
- Kabacalı, A. (2000). *Başlangıcından günümüze Türkiye’de matbaa, Basın ve Yayın*. Literatür Yayınları.
- Kahraman, A. (2011). Taş basması. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 40). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Kay, E. D. (2009). *1831 – 1832 Türkiye’sinden görünüm* (S. A. Hazar, Çev.). ODTÜ Yayıncılık.
- Keskin, İ. (2017). 1831-1920 yılları arasındaki Türkiye’deki litografi (Taşbaskı) Sanatı. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, 38.
- Kılıç, N. (2019). Diyarbakır Vilâyet matbaasının yerel basının gelişmesine katkısı (1868-1923). İçinde *Tanzimat’tan Günümüze Diyarbakır* (C. 3). Manas Yayıncılık.
- Kocabaşoğlu, U. (1991). Tuna Vilayeti Gazetesi. *OTAM*, 2.
- Kocabaşoğlu, U., & Birinci, A. (1995). Osmanlı Vilâyet Gazeteleri ve matbaaları üzerine gözlemler. *Kebîkeç*, 2.
- Koloğlu, O. (t.y.). *Takvim-i Vekayi Türk basınında 150 Yıl 1831-1981*. Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları.
- Koloğlu, O. (1987). *Basımevi ve Basımın gecikme sebepleri ve sonuçları*.
- Koloğlu, O. (1989). *İlk gazete ilk polemik: Vakayi-i Mısriye Takvim-i Vekayi çekişmesi*. Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayını.
- Koloğlu, O. (2006). *Osmanlı’dan 21. yüzyıla basın tarihi*. Pozitif Yayınları.
- Köksal, A. (2018). *Giritli Sırrı Paşa (1845-1895)*. Serander.
- Kurnaz, C. (2009). Sırrı Paşa. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 37). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Kut, T. (1994). Dâruttbâa. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 9). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Kütükoğlu, B. (2012). Vekâyinüvis. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 42). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Lapçinciyan, T. (2012). *Baskı ve Harf: Ermeni matbaacılık tarihi* (S. Malhasyan & A. İncidüzen, Çev.). Birzamanlar Yayıncılık.

- Menchinger, E. L. (2022). *İlk modern Osmanlı Ahmed Vâsıf'ın fikri gelişimi* (N. Elhüseynî, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Meral, Y. (2016). *İbrahim Müteferrika öncesi İstanbul'da Yahudi matbuatı (1493-1729)*. Divan Kitap.
- Nüzhet, S. (1931). *Gerçek, Türk Gazeteciliği*.
- Orhonlu, C. (1968). Türkçe yayınlanan ilk gazete Takvim-i Vekayi. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1.
- Öz, N. (2002). *Tabhane ile Takvimhane'nin birleşmesi ve basılan eserler (1824-1840)* [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Özcan, A. (2007). Patrona İsyanı. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 34). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Özel, A. (1992). Behcetü'l-Fetâvâ. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 5). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Pakalın, M. Z. (1977). *Maliye teşkilatı tarihi (1442-1930)*. Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü* (C. 1). Milli Eğitim Basımevi.
- Paşa, S. (1316). *Mektûbât-ı Sırrı Paşa*.
- Sarıkaya, H. (2013). *Ahmed Vâsıf Efendi ve Mehâsinü'l-Âsâr ve Hadî'kü'l-Ahbâr'ı 1209-1219/1794-1805 (İnceleme ve Metin)* [Doktora Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Seyhan, S. (2013). Bosna Vilayet Gazetesi Bosna'nın kısa tanıtımı ve ilk dört sayısının sadeleştirilmiş özeti. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(2).
- Şahin, N. İ. (2001). *Ankara Vilayet Gazetesi (1876-1886)* [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.
- Taş, A. (2010). Şeybânî, Muhammed b. Hasan. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 39). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Tekin, E. C. (2017). *Avrupalı seyyahların bakış açısından Osmanlı'da kitap ve kütüphane kültürü (1453-1699)* [Doktora Tezi]. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tuğlacı, P. (1981). Osmanlı Türkiye'sinde Ermeni matbaacılığı ve Türk matbaacılığına katkısı. *Tarih ve Toplum*, 15(86).
- Tuğluca, M. (2003). *Ankara: vilâyetin resmi gazetesi (1870-1921)* [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi.

- Tütengil, C. O. (1968). Türkiye’de bölge gazeteciliği. İçinde *Anadolu Basın Semineri*.
- Varlık, B. (t.y.). Yerel Basının öncüsü: vilayet basını. İçinde *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi* (C. 1).
- Yaman, A. (2009). Es-Siyerü’l-Kebîr. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 37). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Yazıcı, N. (1981a). Osmanlı İmparatorluğunda yabancı postalar ve Atatürk Türkiyesinde postacılık. İçinde *İletişim* (C. 3).
- Yazıcı, N. (1981b). Tanzimat Devri Osmanlı posta teşkilâtı. İçinde *İletişim* (C. 2).
- Yazıcı, N. (1983a). Matbuat Müdürlüğünün kuruluşu. *Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksekokulu Dergisi*, 5.
- Yazıcı, N. (1983b). *Takvim-i Vekayi “Belgeler”*. Gazi Üniversitesi Yayınları.
- Yazıcı, N. (1985). Tanzimat Döneminde Osmanlı posta örgütü. İçinde *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* (C. 6).
- Yazıcı, N. (1990). İlk Türkçe gazetemiz Takvim-i Vekayi ile ilgili bazı düşünceler. İçinde *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi Tebliğler*. Türk Tarih Kurumu.
- Yazıcı, N. (1991a). Sadrazam Kamil Paşa’nın yabancı basınla ilgili bazı görüşleri. İçinde *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Aramağan*.
- Yazıcı, N. (1991b). Vakayi-i Mısriye üzerine birkaç söz. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Dergisi (OTAM)*, 2.
- Yazıcı, N. (1994). Tanzimat Dönemi basını konusunda bir değerlendirme. İçinde *Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu*. TTK Basımı.
- Yazıcı, N. (1997). Sırrı Paşa ve Vilâyet gazeteleri. *AÜİFD*, 36.
- Yazıcı, N. (1999). *Türk basın tarihinde Varaka-i Mahsûsalar* (C. 3). XII. Türk Tarih Kongresi.
- Yazıcı, N. (2010). Takvim-i Vekayi. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 39). TDV İslam Ansiklopedisi.
- Yılmaz, C. (Ed.). (2015). İstanbul’da ilk matbaalar (1453-1839). İçinde *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul* (C. 7). İBB Kültür Aş.
- Yılmaz, Z. (1995). Esad Efendi, sahaflar şeyhizâde. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 11). TDV İslam Ansiklopedisi.